

BOŠNJAČKE POLITIKE POVIJESTI: GENOCID KAO SUDBINA

Mirjana Kasapović 

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: mirjana.kasapovic@gmail.com

<https://doi.org/10.20901/an.18.04>
Izvorni znanstveni rad
Zaprimljeno: 21. 1. 2021.
Prihvaćeno: 15. 2. 2021.

Sažetak Srž suvremenih bošnjačkih politika povijesti čine naracije o povijesti bosanskohercegovačkih muslimana, odnosno Bošnjaka kao povijesti genocidâ. One su usustavljene u "paradigmu o deset genocida" koje su nad njima počinili europski kršćani, poglavito srpski i crnogorski pravoslavci te hrvatski katolici, od Bečkog rata s kraja 17. do rata u Bosni i Hercegovini s kraja 20. stoljeća. Prema toj paradigmi, Hrvati su počinili četiri velika genocida nad muslimanima, odnosno Bošnjacima. Te su naracije nacionalistički samoviktimizacijski mitovi koji se zasnivaju na ignoriranju historijskih činjenica i njihovih znanstvenih interpretacija. Iz politološke perspektive, posebno je pogubno ignoriranje znanstvenih pojmova i tipologija političkog nasilja i nasilnih sukoba te podvođenje gotovo svih vrsta zločina pod pojam genocida.

Ključne riječi Bošnjaci, politike povijesti, genocidi, nacionalistički mitovi, samoviktimizacijski imaginarij

Uvod

Naracije o povijesti bosanskohercegovačkih muslimana, odnosno Bošnjaka, kao povijesti genocidâ počele su se graditi tijekom rata u Bosni i Hercegovini (BiH) devedesetih godina da bi se poslije rata intenzivirale i institucionalizirale u obrazovnoj, znanstvenoj, kulturnoj, medijskoj i drugima javnim politikama.¹ Tkao se samoviktimizacijski imaginarij o tome da je genocid sama srž kolektivnoga povijesnog iskustva Bošnjaka. Glavni institucionalni akter konstruiranja te naracije bio je Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Čekić, 2014). *Spiritus movens* Instituta bio je njegov ravnatelj, povjesničar Smail Čekić, koji je napisao i uredio mnoštvo teorijski i metodološki nepisanih te misaono i jezično konfuznih radova o genocidima. Cilj mu je bio istražiti genocid "sa stanovišta nauke, teorije i metodološke paradigme i u skladu sa osnovnim zahtje-

¹ Naziv Bošnjaci nisam učitala u povijest zato što mislim da to značenjski mijenja prirodu povijesnih događaja, primjerice vjerskih ratova i vjerskog legitimiranja vojnih osvajanja Osmanskog Carstva, u kojima su sudjelovali i bosanskohercegovački muslimani. Bosanskohercegovačke muslimane nazivam Muslimanima otkako su službeno priznati kao nacija 1968, a Bošnjacima od rujna 1993. kada su na Drugome bošnjačkom saboru promijenili svoje dotadašnje nacionalno ime (v. Kasapović, 2020: 41-42).

vima principa i pravila logičkog i naučnog mišljenja i naučnog istraživanja" (Čekić, 2007: 9). Tvrdi da do "objektivnih i istinitih rezultata o ovim zločinima može se doći jedino na validnom, pouzdanom i primjenjivom naučno-istraživačkom projektu, kao teorijsko-metodološkoj osnovi empirijskog naučnog istraživanja" (10). Opću konfuziju i tautologiju ilustriraju i izrazi "naučno-istinito saznanje", "kvalitativno-kvantitativne odredbe genocida", "integralno sintetički" pristup istraživanju, "hipotetičko-deduktivne, statističke, metode modeliranja i komparativne analize" itd. (9, 10, 74).²

Ne definirajući teorijski pojmove "političko nasilje" i "nasilni sukobi" te potpuno ignorirajući njihove tipologizacije u znanstvenim studijama, svoje je radove zasnovao na implicitnom shvaćanju genocida kao metazločina pod koji su podvedivi gotovo svi zločini. Etničko je čišćenje tako "najočigledniji eufemizam za genocid" (98).³ Žrtve su genocida svi koji su bili izloženi nekim oblicima zlostavljanja: ubijeni, ranjenici, zatočenici, zatvorenici, pritvorenici, raseljenici, izbjeglice, prognanici, taci, bolesnici, nestali, oteți, deportirani, progonjeni, zasužnjeni, silovani, mete snajperskih napada, granatiranja, bombardiranja i drugih oblika ratovanja (16-17). Definirajući poricanje genocida kao "završnu fazu genocida", Čekić je sve genocide u povijesti proglasio nezavršenima, budući da nema genocida, uključujući holokaust, koji netko ne poriče. Iskaze o "nastavku genocida drugim sredstvima" ili o "drugoj smrti žrtava" shvaća doslovce, a ne simbolično. Stoga se Bošnjaci i danas nalaze u "završnoj fazi genocida" i ne zna se hoće li i kada iz nje izaći. Suvremena BiH istodobno je postgenocidno i predgenocidno društvo.

"Zbirku genocida" čine prošli stvarni i umišljeni te budući, anticipirani, projektirani i prospektivni genocidi. Filandra i Karić (2002) u brojna dobra što ih je Osmansko Carstvo ostavilo u BiH ubrajaju i sprječavanje genocida koji bi katolici i pravoslavci počinili nad kršćanskom bogumilskom sektom, koja je navodni preteča suvremenih Bošnjaka, da nisu došle Osmanlije i omogućile im da spase svoj identitet – prelaskom na islam! Kritičari Osmanskog Carstva ne znaju ili ne žele znati "da Osmanlije Bosnu nisu srušile, već su je uzdignle do napredne zemlje, razvile u

² Čekićeva teorijska i metodološka nepismenost pogubno je utjecala na brojne bošnjačke genocidologe. Navest ću jedan tragikomičan primjer. Čekićeva je temeljna postavka da je cilj agresije Srbije i Hrvatske na BiH bilo stvaranje *Lebensraum*, životnog prostora, tako što bi "konačno riješile" bošnjačko pitanje fizičkim uništenjem ili svodenjem Bošnjaka na neznatnu manjinu. Sukladno popularnom načelu da "nema agresije do fašističke agresije", Čekić je u svojem ideologemu spojio dvije sastavnice nacističke ideologije koje u njoj nisu povezane. Prema toj ideologiji, prenapučenoj Njemačkoj trebao je novi *Lebensraum* na istoku Europe kako bi se njemačka nacija mogla širiti i razvijati. "Konačno rješenje" židovskog pitanja nije pak imalo veze s time jer Židovi nisu imali svoj životni prostor, svoju zemlju ili državu, na koji bi se Nijemci širili. Tu su Čekićevu konstrukciju nerefleksivno preuzeli drugi genocidolozi. Tako Šestanović (2012: 92) piše da su srpski zločini bili "u funkciji *libensraum* (nasilnog prisvajanja tuđe teritorije u etnički čistu teritoriju jednog naroda)...". Pa opet: "Za nasilno prisvajanje tuđe teritorije (*libensraum*) potrebno je pripremiti napadača" (istaknula M. K.). Autor ne zna točno ni napisati izraz koji koristi, a kamoli da razumije referentni okvir kojemu on pripada.

³ To je stajalište postalo općim mjestom bošnjačke genocidologije: Bojić (2001b: 5), Karčić (2002: 643), Alibašić (2007: 15), Karčić (2010: 524), Hadžihanović (2011: 261), Hadžović (2011: 155), Ibraković i Alibašić (2007: 15), Kreso (2013: 415), Bećirević (2014: 192 i d.), Halapčić (2017: 329), Lavić (2017: 249) i dr. Nerazlikovanje različitih vrsta zločina nije samo izraz teorijske neobrazovanosti nego i sredstvo političke svrhovitosti. Ako je etničko čišćenje genocid, Bošnjaci su bili žrtve "genocida" gdje god se ono dogodilo. O razlikama između etničkog čišćenja i genocida v. Kasapović (2020: 198-230).

njoj puteve, gradove, zanatstvo, voćarstvo, uvele kupatila, pismenost i škole. Zar bi se takvo Carstvo moglo ne slaviti i ne hvaliti, pogotovo što je očuvalo i bogumilsko stanovništvo od vrlo izglednog istrebljenja" (214).⁴ Mujanović (2013: 113) misli da je "prospektivni genocid" bio glavni razlog zbog kojega su se neki muslimani pridružili nacistima i ratovali u 13. *Waffen-SS*-diviziji Handžar. Fazlić (2015: 441) tvrdi da je "veliki islamski mislilac" – koji je najprije bio proustaški, a potom pronacistički agitator – Mehmed Handžić svojim djelovanjem u ratu htio spriječiti "kurentni i budući genocid" nad muslimanima. Đozić (2016: 122) misli da je genocid "bliža bosansko-hercegovačka realnost i da bi se, nažalost, mogao ponoviti". Bećirović (2013: 283) je stvarne, umišljene, prospektivne, anticipirane i buduće genocide sublimirao u sintagmu o "genocidu u kontinuitetu", a Šestanović (2012: 84) u sintagme o "genocidu u nastavcima" i "diskontinuiranom kontinuitetu genocida".

Dok je Čekić bio najmarljiviji pisac radova o genocidima, Mustafa Imamović bio je najutjecajniji promicatelj "paradigme o deset genocida". On tvrdi da su genocidi nad muslimanima i Bošnjacima trajali pet ili tri stoljeća, kako u kojemu djelu (1997a: 169; 1998: 9; 2003: 344; 2006: 161). Muslimani su "u skoro redovnim ciklusima od po dvije do tri decenije plaćali kao žrtve genocida svojevrsan danak u krvi" (1992: 25). Ako su genocidi trajali tri stoljeća, onda su muslimani doživjeli – i preživjeli – petnaestak genocida. Ako su trajali pet stoljeća, onda su ih doživjeli – i preživjeli – tridesetak. Da se to doista dogodilo, bio bi to jedinstven i neobjašnjiv slučaj u svjetskoj povijesti.

Paradigma o deset genocida porozna je i fleksibilna pa svi njezini promicatelji ne zastupaju potpuno jednaka stajališta o periodizaciji i izvorišnoj genocidnoj ideologiji, no to su interpretacijske "nijanse". Omerdić (1999: 5) ne dvoji o tome da su genocidi, koje naziva i "krstaškim ratovima protiv muslimanskog življa", trajali pet stoljeća. Đozić katkad tvrdi da su trajali dva (2003: 14), katkad tri (2014: 94; 2016: 122), a katkad četiri stoljeća (2006: 125 i d.). Karčić (1997: 566) i Muratović (2012: 17) svode, ali ne bezuvjetno, epohu genocida na "skromna" dva stoljeća. Šestanović (2010: 35) tvrdi da genocidi "nad Bošnjacima i drugim muslimanima traju oko dva vijeka", ali se u istoj knjizi predomislio pa je prvi srpsko-crnogorski genocid pomaknuo na 1711, protegnuvši eru genocida na gotovo tri stoljeća (64-65). I Macić (2011) genocide proširuje na tri stoljeća, kao i Bećirović (2013: 224) koji piše o tri stoljeća "cikličnog ponavljanja genocida".

Prvi genocid: progoni muslimana poslije Bečkog rata

Prvi genocid dogodio se nakon što je Austrija vojno porazila Osmansko Carstvo u Bečkom ratu (1683-1699) te zauzela Slavoniju, Liku, Dalmaciju, Boku kotorsku i Ugarsku. U tome je ratu stradalo "više desetina hiljada bosanskih vojnika i njihovih starješina raznih rangova" (Bojić, 2001b: 23; v. Bećirović, 2013: 106; Macić, 2011: 41-42; Đozić, 2016: 131). Nakon poraza Osmanlija, Bošnjaci su s tih područja pobjegli

⁴ O stanju što ga je austrougarska vlast zatekla u Sarajevu i Bosni i Hercegovini 1878. Sundhausen piše: "Kada uporaba riječi 'zaostalost' ne bi bila politički nekorektna, bila bi na pravom mjestu. Grad i zemlja bili su zaostali... Gospodarska učinkovitost bila je krajnje niska, obujam i vrijednost vanjske trgovine bili su skromni, prometna mreža bila je u očajnu stanju... Glavno prijevono sredstvo u unutrašnjosti zemlje bila je tovarna životinja, napose tegleći konj, koji je dnevno mogao prevaliti od šest do osam kilometara puta – trijumf sporosti. Od Sarajeva do Istanbula trebalo je 216 sati, do Dubrovnika 54, a do Broda na Savi 48 sati. Gotovo cjelokupno stanovništvo – osim nekih gradskih slojeva – nije znalo čitati i pisati... Veliki dijelovi stanovništva živjeli su u uvjetima koji se, bez okolišanja, mogu nazvati neljudskima" (2014: 170).

i protjerani. Oni koji su ostali, bili su pobijeni ili prisiljeni prijeći na katoličanstvo (Imamović, 1996: 50). Na tim su prostorima uništeni svi islamski sakralni i svjetovni oblici i simboli života. Počeo je "genocid i kulturocid nad Bošnjacima i muslimanima" (Imamović, 1996: 50). Nakon Bečkog rata, "slavenski muslimani" doživjeli su strahotu kakvoj nema ravna u povijesti: "Njihovoj užasnoj sudbini u Dalmaciji, Lici, Slavoniji i drugdje teško je pronaći slične" (Mahtmutćehajić, 2015: 342).

Povjesničari smatraju da je austrijsko-turski rat bio prijelomnica u povijesti Osmanskog Carstva koja je označila početak njegova dugoga vojnog, političkog i društvenog propadanja. On je značio i lom u povijesti osmanske BiH zato što je ratno razdoblje na "dunavsko-balkanskom prostoru bilo praćeno intenzivnim migracijama: s juga na sjever (pravoslavci s Kosova i katolici iz Bosne) i sa sjevera na jug (muslimani iz Ugarske i Slavonije u Bosnu)" (Sundhaussen, 2014: 105). Nije na djelu bio jednosmjerni proces progona muslimana s prostora Hrvatske i Ugarske nego višesmjerni migracijski procesi koji su uključivali zbjegove i progone "neprijateljskog stanovništva" različite vjerske i etničke pripadnosti. Prije Bečkog rata muslimani su dospjeli u te zemlje kroz "razrađen sustav kolonizacije i masovne deportacije": deportirani su bili "problematični nomadi i pobunjeničko stanovništvo" na selima i u gradovima, koje je prisilno preseljeno u "udaljeni dio Carstva", a naseljavani su stanovnici Turske i "ostaloga islamskog svijeta", koji bi dobivali sve uvjete za život i početak "svetog rata" (Inalcik, 1954: 122). Nakon poraza Osmanlija, kolonizirani muslimani "stavljani su pred alternativu da prijeđu na kršćanstvo ili da napuste svoj zavičaj", pa su se većinom odlučili iseliti. "U nekoć osmanskim dijelovima Mađarske i Slavonije, kao i u prvim postosmanskim balkanskim državama Srbiji i Grčkoj... praktično više nije bilo muslimana. Ili su ubijeni tijekom ratnih djelovanja, ili su se iz dotadašnjeg zavičaja povukli sa sultanovim postrojbama. Ili su se nakon gubitka osmanske vlasti – bilo vlastitom odlukom bilo pod masivnim pritiskom novih vladara – iseljavali u druge dijelove Osmanskog Carstva" (Sundhaussen, 2014: 187).

Ti se događaji u hrvatskim krajevima ne mogu razumjeti bez poznavanja povijesti prethodnih stoljeća. Osmanski upadi i osvajanja u 16. stoljeću "potpuno su dezintegrirali srednjovjekovne hrvatske zajednice, promijenili društveni poredak i uzrokovali slom srednjovjekovne crkvene organizacije u Hrvatskoj" (Grgin, 2002: 97). Osmanlije su potkopali teritorijalnu cjelovitost srednjovjekovne Hrvatske i vojno zauzeli neke njezine krajeve. Iznudili su premještanje hrvatskih državnih i crkvenih središta i institucija s nesigurnog juga na sigurniji sjever. Uzrokovali su masovno bježanje i iseljavanje pripadnika svih socijalnih slojeva, od seljaštva do plemstva, u sjevernije hrvatske pokrajine i dalmatinske gradove pod vlašću Venecije te u Austriju i Ugarsku. Uništili su poljoprivredu, obrt i trgovinu, razorili postojeće gospodarstvo i oslabjeli njegove potencijale, a preostalu ili novostvorenu proizvodnju podredili svojim vojnim ciljevima. Razbili su postojeće društvene veze i obrasce svakodnevnog života ljudi, proževši ih nesigurnošću, strahom, rezigniranošću i pesimizmom (Grgin, 2002: 101-102). Osmanske su snage nakon "šest desetljeća permanentne devastacije uspjele prisiliti autohtono stanovništvo na odlazak, pa su konačno i zaposjeli opustošeni krajobraz nekoć bogata središnjeg hrvatskog teritorija: porušene ili napuštene gradove, spaljena i opustjela sela, uništene objekte kulturne i duhovne baštine, zapušteno i korovom obraslo agrarno zemljište, požarima ogoljela brda i planine itd." (Jurković, 2003: 148). Kada su bili na vrhuncu moći u 16. stoljeću, Osmanlije su zaprijetile "goloj egzistenciji hrvatskoga etničkog korpusa" (148). Unatoč tome, u hrvatskoj se historiografiji ne piše o genocidu Osmanlija i bosanskohercegovačkih muslimana nad Hrvatima.

Bošnjački povjesničari diče se ulogom "Bošnjaka" u osmanskome osvajanju hrvatskih zemalja (Imamović, 1996, 1998; Bojić, 2001b; Kreso, 2013). Najpriznatiji među njima, dugogodišnji profesor povijesti države i prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu i kanonski autor "nove bošnjačke historije", Mustafa Imamović piše kako je 1483. osmanska vojska s "osam hiljada akindžija (jurišnih konjanika), uglavnom Bošnjaka" potukla hrvatsku feudalnu vojsku, pri čemu je palo 9.000, a zarobljeno 11.000 hrvatskih plemića i vojnika. Time je feudalna Hrvatska bila vojno slomljena, a taj je poraz Hrvata "otvorio Bošnjacima put da polahko osvajaju i naseljavaju prostor između Cetine i Gvozda" (Imamović, 1996: 49). Dok je porazom Srba na Kosovskom polju 1389. bilo otvoreno prvo "krilo kapije", porazom Hrvata na Krbavskom polju 1493. otvoreno je i drugo "krilo kapije" kroz koju su Osmanlije prodirale u srednju Europu. "Osmanlije su zaista slomile i hrvatski otpor na cijelome prostoru od Gvozda do Cetine. Lika i Krbava su od tada izložene stalnim osmanskim upadima i prodorima Bošnjaka, sve do njihovog konačnog osvajanja 1572. godine (Imamović, 1998: 232). Porazom hrvatsko-ugarske vojske "za samo sahat i po bitke na Mohaču je riješeno slijedećih 180 godina sudbine Hrvatske i Ugarske" (238).

Potpuno nerefleksivno uronjen u opise osvajačkih pohoda Osmanlija i "Bošnjaka", Imamović u zanosu nabraja da su "Bošnjaci" 1521. osvojili Knin, 1523-1524. Ostrovcu i Sinj, a predajom Klisa 1573. "Bošnjaci su tako uništili posljednje uporište hrvatskog kraljevstva južno od Velebita. Porazom Hrvata i Mađara u Mohačkoj bici bio je otvoren put naseljavanju Bošnjaka u Požegu, Osijek, Stolni Biograd, Budim i Pečuh, koji su pretvoreni u "obične bošnjačke varoši" (Imamović, 1996: 50). Sulejman Veličanstveni osvojio je dvadesetak ugarskih i slavonskih gradova, a vojska je pritom "pokupila ogroman plijen i povela sa sobom kao roblje tridesetak hiljada duša iz Štajerske, Ugarske i Slavonije" (Imamović, 1998: 242-243). Istodobno je Gazi Husrev-beg, "sa svojim Bošnjacima", sve "robeći i paleći, prokrstaro cijelom mletačkom Dalmacijom. Vojska se u Bosnu vratila s ogromnim plijenom" (244). Uslijedila je "bošnjačka kolonizacija" na "prostoru između Drave, Dunava, Save i Illove", gdje je stvorena "nova demografska pojava koju su činili Bošnjaci" (258). Imamovića ne brine sudbina naroda i zemlje na kojoj je stvorena ta "nova demografska pojava" zato što prodor Osmanlija i Bošnjaka u Hrvatsku "nije predstavljao ekspanziju jedne osvajačke rase ili klase, nego u prvom redu jedan civilizacijski i kulturni proces" (258). No stvaranje "nove demografske pojave" nakon poraza Osmanlija i "Bošnjaka" u Bečkom ratu bio je čisti genocid.

Drugi genocid: "istraga poturica" u Crnoj Gori na početku 18. stoljeća

Drugi genocid čini "istraga poturica" 1702, 1703, 1708. ili 1711, ne zna se točno, a najvjerojatnije na pravoslavni Badnjak 1702. Šarić (2010: 64) i Đozić (2016: 131) pišu da se zbila u srpnju 1711, čime je pomaknuta s pravoslavnog Badnjaka koji ima veliko simbolično značenje u interpretacijama događaja. A on se opisuje kao "pokolj Bošnjaka u staroj Crnoj Gori" koji su izvršili "crnogorski Srbi" ili Crnogorci, kako u kojemu djelu. Ne zna se pouzdano koliko je ljudi ubijeno, ali se zna da je to bio genocid. "Sjeća Turaka i poturica" obuhvatila je od osam stotina do tisuću Bošnjaka, a uključivala je brisanje bošnjačkih toponima i rušenje džamija kako bi se zatrla tragovi njihova postojanja u Crnoj Gori (Rizvanović, 2003: 97; Macić, 2011: 42). Šarić (2010: 64-65) piše da su u tome "fizičkom i duhovnom istrebljenju svih pripadnika

islamske vjere na području 'Stare Crne Gore', koja je obuhvaćala četiri nahije sa sjedištem u Cetinju, Crnogorci "poklali, nasilno preveli na pravoslavlje i protjerali između 3000 i 4000 Bošnjaka, te opljačkali njihova materijalna dobra i uništili njihove sakralne i kulturne objekte, među kojima je i 6 džamija". I sama je prisilna vjerska konverzija dostatna da se događaj okarakterizira kao genocid jer pokrštavanje znači muslimanima "genocid nad smislom njihova života" (Bandžović, 2006b: 328). "Genocid na smislom života" – to je dosad najinventivniji oblik genocida.

Vladika Petar II. Petrović Njegoš opjevao je te događaje u *Gorskom vijencu*, pre-tvorivši svoj spjev u "paradigmu svih kasnijih genocida nad Bošnjacima muslimanima Srbije, Crne Gore, Sandžaka i Bosne i Hercegovine" (Šarić, 2010: 65). "Istraga poturica" bila je "haranga i egzekucija" koja je postala "ideološka paradigma... za sve ostale genocide nad Bošnjacima" (Bečirović, 2013: 106). Tada su Bošnjaci proglašeni "remetilačkim faktorom", kako ih prikazuju ideologemi velikosrpske i velikohrvatske politike. Bečirović oblikovanje ishodišne "genocidne paradigme" pripisuje Crnogorcima ili "crnogorskim Srbima", ali je objašnjava ideologemom "remetilački čimbenik", koji je bio sastavnica nekih struja hrvatske nacionalističke ideologije i nije se odnosio na Bošnjake nego na Srbe. On misli da je Njegoš u *Gorskom vijencu* točno opisao "istragu poturica", pa je "istraga poturica" zapravo "eufemistički *Gorski vijenac*" (223). To je konstitutivno djelo "crnogorske i srpske genocidne ideologije" usmjerene protiv muslimana (Čekić, 1995: 22) i "zloglasno Njegoševo genocidno pjesništvo" (Krcić, 2017: 459).

O tom događaju nema vrela u mletačkim i dubrovačkim arhivima u kojima su ostali zabilježeni i mnogo nevažniji događaji toga doba. Neki autori stoga zaključuju kako je posrijedi bio nevažan lokalni događaj koji nije imao odjeka u susjednim zemljama. Drugi misle da "istrage poturica" nije ni bilo. Andrijašević (2012: 218) tvrdi kako je posrijedi "mitska konstrukcija": događaj se rodio u narodnim pjesmama, učvrstio u pučkoj predaji, iz nje je ušao u *Gorski vijenac* i tako postao povijesni mit. Prema njemu, Crnogorci su na "crnogorsko Badnje več" većinu svojih islamiziranih sunarodnjaka "tobože pobili", a manji dio pokrstili. Predvodnik i organizator toga čina bio je vladika Danilo, a njime je Crna Gora očišćena od Turaka koji su ugrožavali njezinu slobodu i neovisnost. "Ali ništa od ovoga nije istina" (Andrijašević, 2012: 217), jer "crnogorske Bartolemejske noći" uopće nije bilo: "Nema nijedne činjenice, izvora ili indicije da se takav pokolj desio ili mogao desiti u Crnoj Gori početkom XVIII vijeka" (218). Islamizirani Crnogorci nestali su iz Crne Gore do tridesetih godina 18. stoljeća zbog iseljavanja uvjetovanih ratovima s Turcima, oskudice, gladi, unutarnje nestabilnosti zemlje i anarhije.

Treći genocid: stradanja muslimana u srpskim ustancima 1804-1920.

Početkom 19. stoljeća "genocid nad Bošnjacima je pojačan", a protegnuo se zapravo na cijelo 19. stoljeće (Đozić, 2016: 131; Kubat i Čampara, 2015: 17; Bandžović, 2015: 59 i d.). Vrhunci su dosegnuti u Prvome i Drugom srpskom ustanku protiv Osmanskog Carstva 1804-1820. kada je ubijeno "nekoliko tisuća Bošnjaka", mnogi su protjerani i iseljeni iz Beograda, Čačka, Čuprije, Gornjih Vasojevića, Grahova, Jagodine, Nikšića, Pirota, Pokuplja, Smedereva, Šapca, Užica, Valjeva, Vranja, Zetske Ravnice, Žabljaka i drugih srpskih i crnogorskih mjesta. Mnogi su prisilno pokršteni, imovina im je oduzeta, a džamije srušene. U to doba u Srbiji se dogodilo "generalno trebljenje Turaka" ili "masovno 'trebljenje'" muslimana, koje je patio

"sustavni memoricid islamske civilizacije u ovoj zemlji" (Omerdić, 1999: 6-7; v. Filandra, 2012: 368; Čekić, 2012a: 48; Macić, 2011: 42; Rizvanbegović, 2003: 198). Te je genocide podupirala Rusija, poticala ih je Francuska, a na Berlinskom kongresu prihvatile su ih i europske sile (Rizvanbegović, 2003: 98). Općenito, piše Imamović (1998: 454), oslobodilački ratovi balkanskih naroda "djelovali su na Bošnjake poražavajuće kako u BiH tako još više u Sandžaku. Propast evropske Turske Bošnjaci su primili kao nestajanje nečega što je dio njih samih, u što su ugradili znatnu energiju tokom svoje historije. Tu se najbolje ispoljila njihova vezanost za islamsku civilizaciju i osmansku državu" (v. i Mulić, 2006).

Srpske ustanike 1804. Bandžović (2015: 59) opisuje ovako: "U ime slobode, koju su simbolično predstavljali krst i krstaški bajrak, oni ubijaju, kolju, skidaju skalpove, pale džamije i gradove". Bilo je to, dakle, vjersko nasilje kršćana nad muslimanima koje su simbolični izražavali "krst i krstaški bajrak". No ništa simboličnoga nema što bi upućivalo na vjersku prirodu nasilja kada je, nakon gušenja srpskog ustanka, osmanska vojska ušla u Beograd na ramazanski Bajram. I da se zna: "Bošnjaci su imali veliku ulogu u vraćanju osmanske uprave i uspostavi reda u Smederevskom sandžaku" (66). Nakon što su zapaljeni gradovi, a muslimansko građsko stanovništvo pobijeno, prognano i pokršteno, "u ispražnjena gradska naselja doseljava se pravoslavno stanovništvo (62). Muslimani u Srbiji su prisilno raseljeni, prognani i pobijeni, a nakon gušenja ustanka i obnove osmanske vlasti Srbi su se dali, cinično piše Bandžović, u "veliku bežaniju", a sultan je svojim fermanom naredio da se svi koji su tijekom pubne pobjegli u Bosanski elajet "vrate u svoj zavičaj da bi se 'obnovio život u tim krajevima'" (66-67).

Srpski povjesničari drukčije gledaju na sudjelovanje bosanskih muslimana u gušenju srpskih ustanaka. "Islamizovana Bosna" dala je "gotovo polovinu ukupne turske vojske" i "bila presudan činilac u sprečavanju srpskog naroda da se oslobodi Portine vlasti..." Sve do 1835. "begovska kapetansko-pašalarska oligarhija domaćih muslimana" bila je "glavni upravni i ekonomski činilac i u eksploataciji ne samo pravoslavnog i katoličkog stanovništva nego i dobrog dela muslimanskih seljaka-kmetova i bezemljaša" (Stojančević, 1981: 16-17). Domaći begovat u bosanskom pašaluku bio je glavna prepreka reformama Porte kojima bi se poboljšao nenasnosan pravni i socijalni položaj kršćanske raje. Tijekom ustaničkih zbivanja iz Srbije je u Austrougarsku pobjeglo više od 120.000 Srba. Osmanska vojska obnavljala je od 1813. svoju vlast "po opljačkanim, porobljenim i popaljenim srpskim selima, ubijajući u masama zarobljene srpske ratnike i ranjenike, pleneći na desetine hiljada grla krupne i sitne stoke, odvođeci u ropstvo bezbroj žena i dece, čak i na tržišta robova u Anadoliji i Aleksandriji, u Misiru" (Stojančević, 1981: 63). Koliko god ta zbivanja bila pogubna za sudbinu naroda i kolika god bila velika uloga bosanskohercegovačkih muslimana u njima, ozbiljni srpski povjesničari ne nazivaju masovne ratne migracije Srba i teror postustaničke osmanske vlasti genocidima muslimana nad Srbima.

Četvrti genocid: stradanja muslimana u Kneževini Srbiji

Nakon poraza u ratu s Rusijom, sultan je bio prisiljen 1830. priznati autonomnu Kneževinu Srbiju unutar Osmanskog Carstva. Prema sultanovu hatišerifu, "svo muslimansko stanovništvo je, nakon što u roku od godinu dana proda svoja imanja i regulira svoje imovinsko-pravne odnose, imalo iseliti iz Srbije. Mogli su ostati samo

oni koji pripadaju osmanskim garnizonima po gradovima" (Imamović, 2003: 166). Omerdić (1999: 8) tvrdi da je vazalni autonomni status Srbije u Osmanskom Carstvu "dao povoda genocidnim Srbima i vječnim mrziteljima muslimana da ih protjeraju iz Užica, Šapca, Sokola i Beograda". Ibraković i Alibašić (2007: 15) pišu da su se zbili "genocidi nad muslimanima u etničkom čišćenju Srbije poslije odlaska Osmanlija".

Bandžović (2006a: 151) tvrdi da je muslimansko stanovništvo "bukvalno nestalo" iz Kneževine Srbije zbog organiziranih akcija iseljavanja. Nakon što su gradovi predani Srbima, imovina iseljenika je otkupljena, konfiscirana, opljačkana ili je propala. U napuštene krajeve naseljavaju se Srbi s Kosova, iz Sandžaka i BiH, a muslimani se naseljavaju u Bosnu, poglavito u Podrinje i Posavinu. Kao što su srpske vlasti poticale doseljavanje Srba posebnim povlasticama, tako su muslimanskim naseljenicima u novim krajevima osmanske vlasti darovale zemlju, gradile kuće, isplaćivale dnevnice za rad i oslobađale ih vojne obveze. Poslije iseljavanja slijedilo je "frontalno uništavanje tragova jedne višestoljetne kulture i obilježja naroda koji joj je pripadao. S promjenom strukture stanovništva u Srbiji, otpočele su promjene življenja i običaja" (168). Macić (2011: 43) vidi genocid u tome što je u Beogradu, Šapcu, Užicu, Sokolu, Nišu, Pirotu i Vranju od 1862. do 1878. nestalo "nekoliko stotina džamija, mnoge sahat knoge, knjižnice musafirhane, imareti, karavan-saraji, hanovi, bezistani, selilji, kutubhane".⁵

Ni prema jednoj relevantnoj suvremenoj teoriji, opisana zbivanja ne mogu se okarakterizirati kao genocid. Posrijedi je prisilni transfer stanovništva iz jedne zemlje u drugu, koji se uklapao u višestoljetnu praksu prisilnih transfera stanovništva i etničkog čišćenja na Balkanu (Korb, 2016). Nasuprot stihijnima prisilnim transferima koji su prevladavali u povijesti, transfer muslimana iz Srbije zasnivao se na odlukama međunarodne konferencije i imao je elemente dogovorenoga i kontroliranog preseljenja stanovništva. Naime, u istanbulskom naselju Kanlidža održana je od 22. srpnja do 4. rujna 1862. međunarodna konferencija, koja se u literaturi stoga često naziva Konferencijom u Kanlidži, ondašnjih velikih sila – Osmanskog Carstva, Rusije, Austrije, Francuske, Velike Britanije, Italije i Pruske – na kojoj je, poslije dugih zasjedanja i vijećanja, 28. kolovoza 1862. usvojen "Protokol o pitanju Srbije potpisan u Konstantinopolu 1862. godine". Člancima toga Protokola predviđeno je iseljavanje muslimana iz srpskih gradova – osim pripadnika osmanskih vojnih garnizona u četiri grada – i prenošenje njihove imovine u vlasništvo srpske vlade uz obeštećenje vlasnika. Protokol je predviđao i rušenje niza vojnih i drugih objekata koji su dotad činili dio arhitektonskog krajobraza srpskih gradova. Protokol, primjerice, propisuje da "šančevi, zidine, kapije i objekti", koji su tvorili bedem koji je u Beogradu odvajao grad od varoši, "moraće biti srušeni i nivelisani", kao i da će se srušiti sva "muslimanska zdanja oko zidina grada" (nav. u: Randelović i Đorđević, 2010: 119). Nakon što je 24. rujna 1862. Porta donijela "Ferman o izvršenju protokola zaključče-

⁵ Usporedbe radi, u približno istima vremenskim okvirima, 1876., dogodio se bugarski ustanak protiv osmanske vlasti koji je ugušen masovnim pokoljem u kojemu je ubijeno od 12.000 do 15.000, a prema bugarskim izvorima od 30.000 do 60.000 ljudi. Radušić (2019: 99) taj zločin opisuje kao "obimno nasilje nad slabo naoružanim i nenaoružanim seljačkim hrišćanskim stanovništvom u području Plovdiva" i "masovnim zločinom nad hrišćanima, uključujući djecu, žene i starce". Tako strašno fizičko iskorjenjivanje jedne lokalne, plovdivske zajednice, Radušić – koji ne pripada opisanom bošnjačkoj genocidološkoj struji – ne naziva genocidom, kao što se genocidima nazivaju lokalni pokolji nekoliko desetaka ili stotina muslimana u BiH i izvan nje. Bugari bi doživjeli posve drukčiju sudbinu da im je netko ponudio transfer u neki drugi dio vlastite zemlje ili Osmanskog Carstva, makar i pod krajnje nepovoljnim uvjetima – ostali bi, naime, živi.

nog u Kanlidži", on se i formalno mogao početi primjenjivati. Prema tome, zbivanja u Srbiji, svojim je potpisom ovjerila Porta pa se Osmansko Carstvo ne može izuzeti iz odgovornosti za njih.

Iz historiografskih opisa razaznaje se kako je taj transfer sadržavao i elemente prisilne, a djelomice vjerojatno i dragovoljne razmjene stanovništva koja se očitovala u iseljavanju muslimana iz Srbije i njihovu naseljavanju u BiH, s jedne, te iseljavanju Srba iz BiH i njihovu naseljavanju u Srbiju, s druge strane. U Užice je, primjerice, ubrzo nakon potpisivanja Protokola došlo osmansko-srpsko povjerenstvo za iseljavanje muslimana iz toga mjesta. Već 19. rujna organiziran je prvi, a 28. rujna 1862. i posljednji transport muslimanskog stanovništva u Bosnu. Prije transporta, muslimani su "budžašto prodavali svoju imovinu" (Bandžović, 2015: 80). Pritom valja imati na umu da su te razmjene bile posljedica vojnih poraza i političkog slabljenja Osmanskog Carstva u korist drugih europskih sila koje više nije bilo sposobno štiti, a kamoli povlašćivati muslimansko stanovništvo ni unutar svojih granica, a pogotovo izvan njih. Osmanske vlasti izgradile su za prognane muslimane dva posebna naselja u Bosni, Gornju Aziziju (Bosanski Šamac) i Donju Aziziju (Orašje), gdje su ih naselili. Ti su događaji zacijelo prouzročili ljudske žrtve, fizičke i psihičke patnje i traume mnogih ljudi, ali u projekt transfera nije bila ugrađena intencija da se muslimani u Srbiji pobiju nego da se ise, pa na djelu nije bio genocid. Prisilni transferi i razmjene stanovništva između dviju ili više zemalja ubrajaju se u nasilne metode rješavanja vjerskih i etničkih sukoba, ali se ne mogu izjednačiti s genocidom. Oni obično uključuju uništavanje materijalnih tragova života transferiranih zajednica koji mogu imati i obilježja kulturocida, ali ne i genocida (Kasapović, 2020: 231-243).

Peti genocid: stradanje muslimana u neovisnim državama Srbiji i Crnoj Gori

Nakon što su Srbija i Crna Gora stekle državnu neovisnost, muslimani su od 1874. ubijani i protjerivani te su zatirani preostali oblici njihova kulturnog i socijalnog postojanja u njima. Kako su "značajni muslimanski centri" Podgorica, Nikšić, Berane, Kolašin, Bar i Ulcinj odlukama Berlinskog kongresa pripali Crnoj Gori, zajedno s muslimanskim selima u plodnim dolinama, muslimani su podvrgnuti progonu i iseljavanju u Bosnu i diljem svijeta (Imamović, 1996: 230). Omerdić (1999: 9) dodaje da su u tom razdoblju muslimani bili izloženi genocidu i u Hercegovini i Bosanskoj krajini gdje su buknuli srpski seljački ustanci. Ustanci su brzo zapostavili izvorne socijalne ciljeve i usmjerili se na "paljenje kuća i sela, na pljačku i ubijanje bošnjačkog stanovništva po graničnim krajevima Krajine i Hercegovine". Muslimani su tako postali žrtvama genocida u BiH još dok je zemlja bila pod vlašću Osmanskog Carstva.

Genocid se nastavlja u balkanskim ratovima kršćanskih zemalja protiv Osmanskog Carstva početkom 20. stoljeća kada su muslimani ubijani, progonjeni, prisilno pokrštavani i iseljavani u Tursku. Popratna pojava deportacija bili su zločini, koji su bili "najobimniji u općinama Plav i Gusinje, gdje je s ciljem genocida, 1913. izvršeno nasilno pokrštavanje 8.000 muslimana". Oko 800 ljudi koji su se opirali pokrštavanju bili su ubijeni. Djelovanje srpske i crnogorske vojske u balkanskim ratovima Bećirević (2014: 22) klasificira kao "genocidne pokolje" nad Albancima i Muslimanima u Sandžaku. Filandra (2012: 368) tvrdi da su glavne žrtve "petog genocida" bili bosanski muslimani, ali je među žrtvama bilo i Turaka i Albanaca.

Bošnjački povjesničar Juzbašić razlaže kako je Drugi balkanski rat uzrokovao dramatične događaje u svim balkanskim zemljama. U prvim mjesecima rata u Plavu, Gusinju i okolici Peći došlo je do prisilnoga "masovnog pokrštavanja stanovništva islamske vjere, a dijelom i pokrštavanja katolika", koje je bilo praćeno "ubistvima, pljačkama, paljenjem sela i drugim represalijama" (2002: 463). Juzbašić ne precizira tko su bili počinitelji zločina, ali se može naslutiti da su iza njih stajale lokalne i državne crnogorske vlasti, dok je srpska vlada osudila te događaje (463). Posljedica zločina, a vjerojatno i nesnosnog ozračja u kojemu se našlo protursko muslimansko stanovništvo u zaraćenoj Crnoj Gori i Srbiji, bilo je iseljavanje pa se nakon izbijanja Drugoga balkanskog rata iz Sandžaka u Bosnu iselilo oko tisuću muslimana (464). Istodobno se u BiH vratio dio muslimana koji su "ranije iseljeni u vilajete Skoplje, Solun i Bitolj, kao i Novopazarski sandžak", a dio se selio u druge krajeve koji su ostali u sastavu Turske. Juzbašić to naziva "repatriacijom", koja je bila organizirana, pa se od sredine 1912. do sredine 1913. u zemlju vratilo oko pet tisuća muslimana brodom od Soluna do Trsta i željeznicom od Trsta do Bosne. Vratilo bi ih se vjerojatno i više da bosanska uprava nije prestala pokrivati troškove povratka. Povratnici su naseljavani na "erarnom zemljištu" i uz financijsku potporu vlasti. Proces "repatriacije" nije teкао glatko, jer su se naseljavanju muslimana opirali pretežno srpski stanovnici nemuslimanskih sela i sela iz kojih naseljenici nisu potjecali (461). Dramatično su se zaoštrili odnosi muslimana i Srba i zato što su Srbi u ratu stali na stranu Srbije, a muslimani na stranu Turske. U muslimanskom javnom mnijenju "naglašeno su prevladavali izrazi solidarnosti sa Turskom, koji su praćeni i javnim manifestacijama kakva je bila masovni ispraćaj turskih vojnih obveznika u oktobru 1912. u Sarajevu" (461). Ozračje dobro ilustrira napad na jedan muslimanski list zato što nije objavio "ni riječi osude pasjaluka balkanskih naroda" (460) koji su se pobunili protiv turske vlasti.

Šesti genocid: katolički progoni muslimana u Austrougarskoj Monarhiji (1878-1918)

Tijekom austrougarske vladavine Bošnjaci su se masovno iseljavali pod muslimansku vlast u Tursku, Makedoniju, Sandžak i na Kosovo. Imamović (1998: 372) pretpostavlja da se iselilo od 150.000 do 180.000 ljudi. Inozemni autori ne podupiru te procjene. Tijekom cijeloga okupacijskog razdoblja iselilo se od 65.000 do 70.000 ljudi, dok su procjene o stotinama tisuća iseljenika "s onu stranu svake stvarnosti" (Sundhaussen, 2014: 190). Čak su i procjene o 100.000 ili 150.000 iseljenika "vjеровatno pretjerane" (Bougarel, 2020: 30). Među motivima iseljavanja prevladavalo je vjersko uvjerenje da muslimani ne smiju živjeti pod nemuslimanskom vlašću pod kojom ne mogu slobodno prakticirati svoju vjeru i živjeti u skladu s islamskim normama.

Austrougarska vlast nastojala je spriječiti iseljavanje jer ono nije odgovaralo njezinima strateškim interesima. Bilo je suprotno načelima "civilizacijske misije" koju je dvojna monarhija pripisivala sebi u BiH, kao i nastojanjima da stekne simpatije muslimana na Balkanu, što bi olakšalo njezino širenje u jugoistočnoj Europi. K tome, iseljavanje muslimana ostavljalo je zemlju Hrvatima i Srbima s kojima su vlasti u Beču i Budimpešti imale problema i prije okupacije i aneksije BiH. Stoga su "vrlo nervozno" promatrale "sve veće nacionaliziranje i politiziranje dviju kršćanskih konfesija. To je bio eksploziv. Ne samo za Bosnu, nego i za monarhiju" (Sundhaussen, 2014: 205). Bio je to i glavni politički razlog konstruiranja nadkonfesijskog bošnjaštva kojim je trebalo izbjeći srpsku i hrvatsku orijentaciju dijelova

stanovništva. Kako bi se nametnuo koncept bošnjaštva, razvijen je "obuhvatan instrumentarij poticaja i zabrana" (Sundhaussen, 2014: 204). Bošnjačka svijest poticana je pripovijestima o bogumilskom podrijetlu muslimana, kontinuitetu između predosmanskoga i osmanskog razdoblja, samosvojnosti bosanskog jezika, arheološkima i etnografskim istraživanjima, izgradnjom kulturnih ustanova za promicanje bosanske ili bošnjačke svijesti, poticanjem orijentalnog stila gradnje, subvencioniranjem režimskih časopisa i novina, zabranom uporabe pridjeva "hrvatski" i "srpski" u nazivima obrazovnih i kulturnih ustanova, novina i časopisa, političkih i strukovnih udruženja, sportskih i pjevačkih društava, to jest svih oblika političkoga i društvenog organiziranja, koja je opstala do 1899. (Sundhaussen, 2014: 205-206). Nasuprot Srbima i Hrvatima, muslimani su nastavili isticati da su oni "vjerska, a ne nacionalna zajednica" (Donia, 2004: 84). U predstavkama što su ih podastirali zemaljskima i bečkim vlastima njihovi su predstavnici nastupali u ime "islamskog naroda" BiH i zahtijevali vjersku samoupravu (Čampara, 1998).

Bošnjački autori koji ustrajavaju na tezi da je šesti genocid nad muslimanima bio "posljedica Austro-Ugarske okupacije" (Filandra, 2012: 368) ne objašnjavaju kako se on dogodio. Omerdić (1999: 10) tvrdi da je genocid uključivao "mnoga ubistva i likvidacije" te germanizaciju kojom su uništavani "bošnjačko biće i njegova civilizacija". Pripovijesti je donekle sadržajno popunio Čampara koji je u uvodu knjižici u kojoj su objavljeni "bošnjački memorandumi" Franji Josipu 1901. i Benjaminu Kállayu 1900. napisao:

Na dvadeset tri godine austro-ugarske okupacije iz Bosne je odselilo u Tursku preko 200.000 Bošnjaka, zato što nisu mogli dobiti vjersku autonomiju. Katolici su bili manjina u Bosni, bilo ih je 312.000, a držali su svu vlast u svojim rukama. Vjerske bošnjačke objekte su otimali i na njima pravili objekte za svoje župnike i za carevinu, kao što je na Lakšića haremu u Mostaru podignuta željeznička stanica i drugi prateći objekti, ili u Zahum mahali u Mostaru, kod Lolića vira, na islamskom mezarju načinio je rimokatolički biskup Buconjić sopstvenu bašču. Na vakufskom zemljištu 'Musala' napravljen je hotel i park. Ima slučajeva da se otimaju bošnjačka djeca i pokrštavaju. Vlasti je odgovaralo da se što više Bošnjaka raseli i prevede na katoličanstvo. Po cijeloj Bosni i Hercegovini su otimana vakufska zemljišta, šume, zgrade, a naročito su bili na udaru bošnjački mezarluci. Nije bilo grada ni kasabe gdje se nije oduzimalo od vakufa. Bašluci su, čak, poslužili kao građevinski kamen za dizanje katoličkih crkvi, kao u Trebinju, ili za mljevenje kamena i posipanje cesta. I tada je vršen genocid i urbicid nad Bošnjacima od manjine katolika, koji su držali svu vlast u BiH (Čampara, 1998: 3-4).

Osim imovinskih oblika "genocida i urbicida", katolici su otimali i pokrštavali muslimansku djecu i omladinu koje su postale "plijenom silovite katoličke hrvatske propagande", "osiljenoga", "nasilnog" i "agresivnog" katoličanstva, "silovitog pokatoličavanja islamskih malodobnika, osobito ženskog spola" – ukratko, "najstrašnije najezde vjerske propagande svih vjekova, naroda i zemalja", koja je dovela do "potpune podčinjenosti ogromne većine islamskog i pravoslavnog elementa užasnoj manjini elementa katoličkog" (u: Čampara, 1998: 50, 53, 57, 77). U školama "kršćanskog, a ne internacionalnog karaktera" islamska je omladina morala slušati pogrde na račun "svetog islama", poput tvrdnje da je poslanik Muhamed "bio bolesnih živaca", a kalif samo "lukavi Sultan" (50).

Imamović (1998: 372) konstatira da, unatoč iseljavanju i depopulaciji, "nikako se ne može reći da je Austro-Ugarska vodila bilo kakvu genocidnu politiku prema Bošnjacima". Štoviše, "ulazak Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu 1878. bio je prvi

slučaj u historiji osmanskog povlačenja iz Evrope da je domaće islamizirano stanovništvo moglo ostati i nastaviti svoj način života" (384). U istoj knjizi tvrdi pak da je aneksija 1908. bila "novi strahovit udarac za sve Bošnjake", a u prilog tome citira Memorandum Muslimana BiH osmanskome parlamentu u veljači 1909., "najpotresniji dokument" o položaju Bošnjaka pod vlašću Habsburgovaca. U njemu muslimani optužuju Tursku da je priznavanjem austrougarske aneksije za sitan novac "učinila bespravnim robljem 1,400.000 'svojih najvjernijih podanika'", da je muslimane predala "na milost i nemilost dušmana, koji hoće ne samo da ga odnarođi nego i da ga potpuno istrijebi" te da oni ne žele biti "austrijski robovi" nego "najvjerniji podanici Osmanske carevine" (nav. u: Imamović, 1998: 430). U svemu tome najpotresnija je bila politička psihoza potpisnika podneska. U predstavi osmanskome parlamentu 1909. od zastupnika iz arapskih zemalja traži se da se zauzmu za povratak BiH iz austrougarske "klerikalne države" u osmansku državu kao svoju "zakonitu" gospodaricu, jer će se u protivnome muslimani iseliti ili prisilno pokrstiti te nestati. "Austrija je sada", piše u predstavci, "kao što je bila Španija u srednjem vijeku u postupku sa muslimanima u Španiji". Muslimani se moraju osloboditi i po cijenu rata: "Ako ne bude moguće ni našto drugo uzjahati osim na vrhove kopalja, onda nema drugog izlaza nego da se uzjaše na njihove vrhove" (nav. u: Jahić, 2015: 58).

U predstavkama se osobito ukazivalo na katolički prozelitizam i prisilno pokatoličenje muslimana. No vjerske konverzije bile su normirane, kompleksne i rijetke. Zemaljska vlada usvojila je 1891. odredbu o vjerskim konverzijama prema kojoj je preobraćenik morao navršiti 24 godine da bi od službenika vjerske zajednice kojoj je dotad pripadao mogao zatražiti promjenu vjere. Ako bi njegov zahtjev bio odbijen, mogao se obratiti jednome od šest okružnih ureda u BiH kako bi dobio potvrdu s kojom je odlazio službeniku vjerske zajednice u koju je želio stupiti. Sarajevski nadbiskup Josip Stadler nije bio zadovoljan time što je pitanje vjerske konverzije oduzeto crkvenoj i predano svjetovnoj vlasti. Prigovarao je da zemaljska vlada "uvijek podržava strane protivne katoličkoj vjeri i pri obraćenju osoba islamske vjeroispovijesti reagira vrlo gorljivo, dok prilikom obraćenja katolika na islam uopće ne reagira" (nav. u: Kudelić, 2011: 93).

Katoličke vlasti u BiH bile su vrlo nezadovoljne vjerskom politikom Austrougarske, o čemu svjedoči i predstava vrhbosanskog nadbiskupa, mostarsko-duvanjskoga i banjalučkog biskupa ministru Istvánu Buriánu 1903. U njoj se ironično konstatira: "Kad je austro-ugarska monarhija zaposjela Bosnu i Hercegovinu, htjela je osobito kršćane osloboditi od zuluma turskoga i njihova nasilja. Postupkom visoke vlade za Bosnu i Hercegovinu, od vremena do vremena sve zaoštrenijim, došlo se do toga, da svak pametan mora misliti, kao da je austro-ugarska monarhija htjela muhamedance osloboditi od kršćana..." (nav. u: Grijak, 2008: 104). Zaključno su ustvrdili: "Tko hoće od katoličke vjere da odpane, neka odpane, mi zato nismo visoku vladu uznemiravali niti ćemo je uznemiriti. Ali ako tko odpane od druge vjere poimence od muhamedanske ili rišćanske, neka odpane, i neka se visoka vlada u to ne miješa, jer ako smo mi mirni, kad od nas tko odpane, neka da budu mirni i muhamedanci i rišćani kada tko od njih odpane" (nav. u: Grijak, 2008: 104).

Kakvi su bili stvarni razmjeri "katoličkog prozelitizma"? Prema službenim podacima, od 1789. do 1915. "gubitnici su u prvom redu bili katolici (- 25), zatim muslimani (- 21) i židovi (- 10). Dobitnici su, naprotiv, bili srpskopравoslavni (+ 42) i evangelići (+ 8)" (Džaja, 2002: 62). To su tako zanemarive brojke da ne zaslužuju ni osvrt. Bougarel (2020: 43) zaključuje da su dramatisiranje pojedinih slučajeva

i dramatični opisi vjerskog položaja bili izrazi posebnoga kolektivnog psihičkog stanja i da su izražavali "širi osjećaj ugroženosti i slabosti, u kontekstu suočavanja s nemuslimanskim vlastima i povlačenja u sebe iz straha pred evropskom modernošću".

Sedmi genocid: pokolji muslimana u Crnoj Gori i Srbiji tijekom Prvog svjetskog rata

U Prvom svjetskom ratu muslimani su bili žrtve masovnih zločina s brojnima "genocidnim epizodama". Omerdić (1999: 10) tvrdi da su uvod u sedmi genocid bili "masovna ubistva, pokrštanja, paljevina i pljačka" u Crnoj Gori i Sandžaku 1913. U Plavu i Gusinju u sedam dana na pravoslavlje je prevedeno oko 12.500, a ubijeno je 850 najuglednijih muslimana. Macić (2011: 43) genocid pomiče na 1912, ali navodi samo "genocidnu epizodu" kada je u u jednom danu pokršteno 12.500 i strijeljano 850 sandžačkih muslimana. "Istraživači zločina nad Bošnjacima se slažu da je to bio prvi genocid nad muslimanima Sandžaka", tvrdi Macić (2011: 43), ali ne imenuje te istraživače. Čekić (2012a: 51-52) precizira da je genocid nad muslimanima izvršila srpska i crnogorska vojska.

Zločini se opetovano prikazuju izvan povijesno-političkog konteksta kako bi se prikrla kompleksnija priroda događaja. U Prvome svjetskom ratu bosanskohercegovačke jedinice, napose V. bataljun bosanskohercegovačkog puka, "imali su važnu ulogu u zauzimanju Cetinja i kapitulaciji Crne Gore" u siječnju 1916. U povodu tako značajna vojnog uspjeha, Mehmedaga Kučukalić zatražio je od bivšeg predsjednika zemaljskog Sabora BiH Safvet-bega Bašagića da predvodi "poklonstvenu deputaciju Bošnjaka" caru Franji Josipu u Beč, ostavljajući mu na volju da odluči hoće li, na čelu poklonstva, "pred licem čestitog cara rastumačiti, da su Bošnjaci prvi uspjeli se na vrh neosvojitog Lovćena i uljegli prvi u nikad neosvajano Cetinje" (nav. u: Jahić, 2015: 70-71). Treba imati u vidu da su bosanskohercegovački muslimani ratovali u vojsci države koja je bila ratna saveznica Turske te da su Crnogorci vojne napade na svoju zemlju mogli doživjeti kao novi pokušaj "turske okupacije", čemu su se suprotstavljali svim sredstvima, uključujući odmazde i osvete onima koje su smatrali krivima za to. To ne opravdava zločine, ali ih kontekstualno objašnjava.

Osmi genocid: stradanja muslimana u monarhijskoj Jugoslaviji (1918-1941)

Muslimanski i bošnjački identitet u monarhijskoj Jugoslaviji potpuno je zatiran, među ostalim, povremenima genocidnim kampanjama i pravim genocidima. Stvaranjem Kraljevine SHS "nastavljena je i zaoštrena genocidna politika prema Bošnjacima kao muslimanima, kako u Sandžaku i na Kosovu tako i u Bosni i Hercegovini" (Imamović, 1998: 489). Pod srpskom vlašću u Kraljevini "otvoreno se pozivalo na pljačku, otimanje zemlje i likvidacije Bošnjaka" (Bećirović, 2013: 109). "Najdrastičniji genocid" izvršen je u sandžačkim selima Šahovići i Pavino Polje u 1924. Imamović (1996: 166) tvrdi da su Crnogorci tada "pobili i poklali 600 Bošnjaka, odraslih, žena i djece". I Macić (2011: 50) tvrdi da je poklano oko 600 muslimana i to naziva "najdrastičnijim genocidom na Bošnjacima u Kraljevini Jugoslaviji". Crnogorci su izvršili genocid nad Bošnjacima u Plavu 1919., a tek potom u Šahovićima 1924., tvrdi Krcić (2017: 448), ali ne navodi broj žrtava tih zločina, premda pouzdano zna da su to bili genocidi. I Dozić (2006: 127) zna da je na djelu bio "zločin genocida u

miru" u kojemu su "Crnogorci zaklali između 600 i 900 Bošnjaka, među kojim je bilo mnogo žena, djece i staraca". Omerdić (1999: 11) misli da je broj žrtava podcijenjen, jer su samo u Šahovićima "velikosrbi" u jednom danu 1924. ubili dvije i pol tisuće ljudi. Genocid nad Bošnjacima počinjen je i u istočnoj Hercegovini gdje su "crnogorske komite pobile preko tri hiljade ljudi i opljačkali cijeli taj kraj".

U opisu zločina u Šahovićima i Pavinu Polju Rastoder (2006, 2011) se oslonio na svjedočenje Milovana Đilasa koji je o tome progovorio u knjizi *Besudna zemlja*. Povod nasilju bilo je ubojstvo Boška Boškovića, načelnika kolašinskog okruga, koje su navodno počinili crnogorski komiti, ali su za ubojstvo iz zasjede optužena dvojica muslimana. Crnogorci su se odlučili osvetiti muslimanima na Boškovićeovu sprovođu. Oko dvije tisuće naoružanih ljudi upalo je u sela Šahoviće i Pavinu Polje te noću s 9. na 10. studenoga 1924. ubijalo ljude, palilo kuće i silovalo žene. Rastoder (2011: 14) navodi podatke lokalnih vlasti prema kojima je ubijeno 120 muslimana i zapaljeno 45 kuća. Preživjeli su se nakon zločina iselili ili prešli na pravoslavlje. Točan broj žrtava nikad nije utvrđen, ali Rastoder ne sumnja u to da je na djelu bio "najveći zločin nad muslimanima u mirnodopskim uslovima u Kraljevini SHS" (13) koji se može "kvalifikovati kao – genocid" (74).

Rastoder nije dokazao namjeru jugoslavenske, crnogorske pa čak ni lokalne vlasti da počinu genocid, kao što nije dokazao ni sudjelovanje državnih ili lokalnih tijela vlasti (vojske, policije, žandarmerije i dr.) u zločinu. Štoviše, "čim se pojavila redovna vojska, bezakonici su shvatili da stvar više nije olaka i odmah se povukli" (Rastoder, 2006: 200). Iz Đilasova opisa proizlazi da je zločin bio neplanirana i neorganizirana seoska odmazda o kojoj je odluka donesena na sprovođu crnogorske žrtve nasilja, u ozračju uzavrelih strasti i razbuktale vjerske mržnje. Ne zna se koliko je žrtava bilo, a procjene se kreću od stotinjak do više tisuća ljudi. Đilas piše da su osvetnici ubijali selektivno samo muškarce – a ne muškarce, žene i djecu, kao što tvrdi Đozić (2016: 127) – dok genocid podrazumijeva neselektivno ubijanje pripadnika neke identitetske zajednice.

Bošnjački autori imaju još jednoga "asa u rukavu" koji dokazuje da su muslimani u monarhijskoj Jugoslaviji bili izloženi genocidu. Riječ je o "ekonomskom genocidu" uzrokovanome agrarnom reformom kojom je zemlja oduzetaagama i begovima bez naknade, čime su promijenjeni zemljovlasnički odnosi koji su, u osnovi, ostali netaknutima od osmanskog doba (Filandra, 1998: 65; Đozić, 2016: 132). Muslimanima je tako oduzeta gospodarska osnovica egzistencije: "Trebalo je potpuno socijalno-ekonomski uništiti muslimanske zemljoposjednike, a Bošnjake u cijelosti nacionalno-politički razoriti i podjarmiti" (Imamović, 1996: 174). Imamović, Hrelja i Purivatra (1992) napisali su traktat o tome povijesno jedinstvenom genocidu. Zulfikarpašić se prisjetio da je njegov otac prije agrarne reforme imao pet stotina kmetova i pet stotina imanja koja su pripadala njemu, a to mu je agrarna reforma poslije Prvoga svjetskog rata oduzela na "svirep i genocidan način" (nav. u: Đilas i Gaće, 1994: 25-27). Prema toj logici, ukidanje feudalnih odnosa općenito trebalo bi biti genocid zato što povlaštenoj društvenoj klasi oduzima temelje ekonomske egzistencije. Ono što se smatralo društvenim napretkom – oslobađanje ljudi od kmetstva i raspad feudalnih odnosa – pretvoreno je u najgori zločin.

Deveti genocid: četnički i ustaški genocid nad muslimanima u Drugome svjetskom ratu

U Drugome svjetskom ratu Bošnjaci su bili žrtve dvostrukoga, četničkog i ustaškog, genocida. Četnici su počinili "do tada neviđeni genocid nad Bošnjacima" koji je odnio "skoro 100.000 života, što je činilo preko 8 % bošnjačke populacije" (Imamović, 1996: 154; v. Macić, 2011: 44-45). Čekić (2012b) identificira "zone" četničkog genocida u istočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini, Bosanskoj krajini i u Sandžaku, ali je glavna genocidna zona bilo gornje Podrinje. Četnički zločini prikazani su kao modelski genocid koji se temeljio na jasnoj namjeri srpskih nacionalista da se muslimani fizički istrijebe, koja je bila izražena u pisanima političkim programima četničkog pokreta, vojnim zapovijedima i političkim iskazima njegovih prvaka. Tu je intencionalnost slijedila ratna praksa u kojoj su četnici izvršili "sistematsku fizičku likvidaciju Bošnjaka, tj. genocid" (Imamović, 1998: 537; Kuka, 2019).

Dok je četnički genocid bio očit, ustaški je bio perfidniji. Prvi oblik ustaškog genocida bila je asimilacijska politika kojom je Bošnjacima oduzet "narodni subjektivitet" i tako počinjen "jedan oblik genocida" nad njima (Ademović, 2000: 54). To je bio "kulturni i duhovni genocid nad Bosanskim muslimanima" (Demirović, 2016: 231; v. i Krcić, 2017: 449; Đozić, 2016: 132). Dokazi za to izvode se iz ustaške inačice hrvatskog nacionalizma, zasnovane na recepciji pravaške ideologije u kojoj su muslimani tretirani kao Hrvati islamske vjere, a BiH kao povijesna hrvatska zemlja. Te su se postavke izražavale u nizu ekstatičnih i bizarnih diktuma, poput Paveličeve izjave o muslimanima kao "najčišćem dijelu hrvatskog naroda", Kvaternikove izjave o BiH kao "najskupocjenijem dragulju" u kruni NDH i o muslimanima kao "najkorjenitijem i najplemenitijem dijelu velikoga i junačkog hrvatskog naroda" ili Budakove izjave o muslimanima kao "nenatrunjenim" Hrvatima.

Načelno je sporno govoriti o nacionalnoj asimilaciji, budući da muslimani u to doba nisu bili ni formalno priznata ni "samopriznata" nacionalna zajednica pa posrijedi nije bilo poricanje njihova *nacionalnog* identiteta. "Drugi svjetski rat Bošnjake zatiče nacionalno dezorijentiranim i politički pasivnim, kao neorganiziranu, neutraliziranu i nekonstituiranu političku i nacionalnu zajednicu" (Filandra, 2008: 41). Još su funkcionirali kao vjerska zajednica s posebnima kulturnim svojstvima koja su uglavnom proistjecala iz vjerskog nauka i običaja. A upravo su vjerska i s njome povezana kulturna posebnost muslimana bile formalno priznate u NDH, koja se proglasila državom pripadnika dviju vjera, katoličanstva i islama, koje su normativno i praktično trebale biti ravnopravne. Kako su bošnjački autori naknadno upisali bošnjački narod i naciju u povijest cijeloga srednjeg i novog vijeka, pa tako i Drugoga svjetskog rata, odatle su izveli ustaško zatiranje nacionalnog identiteta Bošnjaka. Sve muslimanske žrtve u NDH postale su bošnjačkim žrtvama. No "nacionalizacija" nije provedena dosljedno pa su muslimanske ustaše "ostavljene" Hrvatima, premda bi konzekventno trebalo govoriti o bošnjačkim ustašama.⁶

⁶ Poricanje sudjelovanja muslimana, odnosno Bošnjaka u zločinima u Drugome svjetskom ratu bizaran je izraz dobilo u "fesovskoj naraciji" prema kojoj su zločine nad Srbima činili katolički ustaše koji su stavljali fesove na glave kako bi kod Srba stvorili dojam da ih ubijaju muslimani i tako pogoršali srpsko-muslimanske odnose (v. Šarac, 2020). Fesovskoj naraciji pripisana je uloga koju ona nije imala zato što nije bila izvorište animoziteta srpskih nacionalista prema muslimanima kao mrskim "Turcima" i kulturno inferiornim "balijama" kojima nema mjesta u srpskoj državi s BiH, kao što nije znatnije, a kamoli bitno, utjecala na njega.

Drugi oblik ustaškog "genocida" čini masovno fizičko uništavanje muslimana. Čekić (1996) je podastro 42 dokumenta koji bi trebali biti dokazi genocida, ali oni to nisu jer ne potvrđuju namjerno i masovno fizičko uništenje muslimana. Osim toga, mnogi se sadržajno ne odnose samo, pa ni pretežno na zločine nad muslimanima. Samo je jedan od tih dokumenta normativne prirode – Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti od 30. travnja 1941. U popratnoj bilješci uz dokument broj 3 Čekić je napisao da su u toj odredbi Bošnjaci proglašeni Hrvatima, a "to je, pored fizičkog, jedan od oblika ustaškog genocida nad Bošnjacima". No u njoj se Bošnjaci ne spominju nijednom riječju. Spominju se "pripadnici islamske vjerske zajednice", koji se izrijekom ubrajaju u superiornu "arijsku" rasu, a svoje "arijsko" podrijetlo, kao i katolici, dokazuju određenim ispravama. I to je sve. Uredba je rasistički dokument *par excellence*, usmjeren protiv Židova i Roma, i bila je jedna od normativnih osnova genocida nad njima. Iz te se uredbe ne može iščitati nakana ustaškog režima da uništi muslimane pa je njezino objavljivanje u zborniku o genocidu nad muslimanima politički tendenciozno i znanstveno promašeno. Ipak, još neki bošnjački autori vide u tom dokumentu dokaz ustaškog genocida nad muslimanima, budući da je "Bošnjacima otvoreno negirao i oduzimao njihov narodni subjektivitet njihovim jednostranim proglašavanjem za Hrvate" (Imamović, 1996: 147; v. Bojić, 2001b: 67).

Muslimani nisu bili žrtve ustaškog genocida ni kao *muslimani*. Ni u jednoj respektabilnoj suvremenoj inozemnoj studiji o genocidima u 20. stoljeću muslimani se ne spominju kao žrtve ustaškog genocida. Štoviše, navode se kao sudionici zločina nad Srbima i Židovima, bilo kao pripadnici ustaških i njemačkih vojnih formacija, bilo kao članovi autonomnih muslimanskih milicija, bilo kao pojedinci ili članovi različitih "civilnih" skupina (Redžić, 1987; Sundhaußen, 1971; Jelinek, 1990; Lepre, 1997; Dulić, 2005; Ferhadbegović, 2010/11, 2017; Greble, 2011; Korb, 2013; Motadel, 2013, 2014; Petke, 2014; Bougarel i dr., 2017; Bergholz, 2018).

Što govore empirijski podaci o stradanju muslimana u NDH? Kočović (1985: 174) je procijenio da je u Drugom svjetskom ratu u BiH smrtno stradalo oko 382.000 ljudi: 54,7 posto Srba, 20,7 posto Hrvata, 19,6 posto muslimana, 2,6 posto Židova i 2,4 posto pripadnika ostalih skupina. Prema Žerjavićevim izračunima (1989: 36-61), u BiH je stradalo oko 328.000 ljudi: 51,8 posto Srba, 23,8 posto muslimana, 20,1 posto Hrvata, 3 posto Židova i 1,2 posto pripadnika ostalih skupina. Cvetković (2019: 99) je izračunao da je među stradalim civilima u cijeloj NDH bilo 66,5 posto Srba, 10,2 posto Hrvata, 7,8 posto Muslimana, 5,8 posto Židova i 4,9 posto Roma. S obzirom na udjele u ukupnom stanovništvu NDH, najveće civilne žrtve rata bili su Židovi i Romi, čiji su gubici bili desetak puta veći od zastupljenosti u stanovništvu. Civilni gubici "hrvatskog i muslimanskog naroda bili su 4,66 odnosno 1,67 puta manji" od njihovih udjela u stanovništvu NDH (100).

Empirijski podaci nisu prepreka bošnjačkim autorima da muslimane proglase najbrojnijim žrtvama i najvećim stradalnicima rata poslije Židova (Đozić, 2006: 127; Halilbegović, 2006: 8; Bojić, 2001b: 83; Muratović, 2012: 16). To se nastoji dokazati i njihovim stradanjima u Jasenovcu. No podaci pokazuju da je u tome koncentracijskom logoru stradalo – kako prema apsolutnom broju žrtava tako i prema njihovu udjelu u društvenoj skupini kojoj su pripadali – neusporedivo više Židova, Roma, Srba pa i Hrvata nego muslimana. Cvetković (2019: 204) je utvrdio da je gubitak Židova bio oko 13, a Roma oko 16 puta veći od gubitka Srba, te 300 puta veći od gubitka Hrvata i 399 puta veći od gubitka Muslimana. Nadalje, žrtve Hrvata u jasenovačkom logoru bile su 4,4 puta veće od žrtava Muslimana. U jasenovačkom logoru

stradalo je od 1.357 do 1.444 muslimana te su oni činili 1,1 posto žrtava (103), dok je Halilbegović (2006: 11) otkrio 1.520 muslimanskih žrtava.

Deseti genocid: genocid Srba i Hrvata nad muslimanima/Bošnjacima u ratu 1991-1995.

Tijekom rata u BiH genocide nad muslimanima počinile su Srbija i Hrvatska, odnosno Srbi i Hrvati. To je vremenski i prostorno najšire zasnovan i najdulje planiran genocid u povijesti, budući da ga je desetljećima planirala četnička i ustaška emigracija "na potezu od Kanade, preko Europe do Australije". Za taj "monstruozi genocidni plan" Bošnjaci ne bi ni znali da ga ustrajno i sustavno nije razobličavao Adil Zulfikarpašić u svojem šapirografiranom emigrantskom glasilu *Bosanski pogledi* (Filandra i Karić, 2002: 14). Taj je planetarni genocidni plan uključivao više elemenata, ali je Zulfikarpašić bio posebno zaokupljen prozelitizmom katoličkih svećenika u emigraciji – riječ je o "nekoliko" hrvatskih katoličkih svećenika, poimence se navode trojica, koji su iznudili "nekoliko" prijelaza na katoličanstvo (2002: 50-51, 60) – koji su kanili pokrstiti muslimane u prihvatnim emigrantskim centrima u inozemstvu gdje su bezobzirno koristili "ovisnost Bošnjaka od katoličkih humanitarnih društava" (40). Katolički prozeliti upotrebljavali su najpodmuklije metode, iskorištavajući činjenicu da su se "Bošnjaci u emigraciji, bez mogućnosti izbora, uglavnom ženili katolkinjama" (50).

Bošnjački autori utrkuju se u preuveličavanju "fašističke agresije" na BiH. "Srpske i hrvatske profašističke vođe su sklopile otvoren sporazum da se Bosna, kao stara evropska zemlja i država, razori i međusobno podijeli, a Bošnjaci kao narod jednostavno zatru" (Imamović, 1998: 573). "Istočni i zapadni susjedi", piše Bećirović (2013: 38), vrlo su se brzo "dogovorili kako će podijeliti bh. teritoriju i konačno 'riješiti bošnjačko pitanje'". A dogovoriti su se mogli, raspreda Bećirović (2013: 26), zato što su u gledanjima na Muslimane bili "u potpunosti jedinstveni. Svoj međusobni sukob oni su na trenutak prekinuli, tretirajući ga kao 'stvar kuće' (unutarhrišćanski sukob), te su se vrlo lahko dogovorili o prekidu sukoba, kako bi se zajednički obračunali s Muslimanima, kao 'zajedničkoj opasnosti' u hrišćanskoj Evropi..." U "dvostrukoj agresiji" i "dvostrukom genocidu" Srbi i Hrvati vrlo su se brzo sporazumjeli da će podijeliti Bosnu i pobiti Bošnjake. Bećirović ne podastire dokaze koji bi potkrijepili njegovu tezu o međudržavnom sporazumu Srbije i Hrvatske o podjeli Bosne i istrebljenju Bošnjaka.

Tijekom "agresije srpsko-crnogorskih hordi, a zatim i hrvatskih ustaških jedinica" osnovano je više od 250 koncentracijskih logora u kojima su Bošnjaci bili izvrgnuti "strašnom genocidu" i "holokaustu" (Omerdić, 1999: 393, 395, 406). Bio je to "genocid stravičnih razmjera" Srbije i Crne Gore, a kasnije i Hrvatske u Bosni (Bojić, 2001b: 5). Bio je to urbicid, kulturocid i genocid Srbije i Hrvatske i njihovih kolaboracionista u BiH (Bećirović, 2013: 225). Nije to bio običan genocid, tvrdi Demirović (2016: 211 i d.), nego "hipergenocid" u kojemu se dogodio "pokolj desetina hiljada Bošnjaka svih uzrasta". Bio je to "najveći genocid" poslije Drugoga svjetskog rata koji je trajao četiri godine (Zilic, 1998: 24).

Vremensko određenje agresije u sklopu koje su počinjeni genocidi te imenovanje agresora nisu usklađeni i "normirani". Imamović (1997a, 1997b) u jednom djelu piše o agresiji i genocidu Srbije i Hrvatske od 1991. do 1995, a u drugome djelu objavljenu iste godine o agresiji i genocidu od 1992. do 1995. Rizvanović (2003: 98) piše o "srbijansko-crnogorskoj, a u određenom vremenu, hrvatskoj agresiji na

BiH 1992-1995.", tijekom koje su "srpski i hrvatski fašisti" ubili 200.000 Bošnjaka, premda su bili zamislili i razradili uništenje cijeloga bošnjačkog naroda. Mahmutćehajić (2011: 64) piše da su rat protiv Bosne vodile "prvenstveno Srbija i Hrvatska od 1991. do 1996. godine", dakle i nakon potpisivanja mirovnog sporazuma u Daytonu. Bojić (2011: 62) tvrdi da je osvajački rat Srbije i Crne Gore trajao od 1992. do 1995. Hrvatske od 1993. do 1994, a oba su bila zasnovana na "genocidnim" planovima. Halilbegović (2006: 7) precizira da su genocid nad Bošnjacima počinile Srbija i Crna Gora, a "kasnije i Hrvatska, te domaći zločinci (četnici i ustaše)".

Agresija se brzo pretvorila u opći "genocidni rat" u kojemu je trebalo fizički uništiti muslimansku zajednicu. Karčić (2002: 641-642) tvrdi da su Hrvatska i Hrvati u "genocidnom ratu" 1992-1993. napali muslimane djelujući opet kao samoprovano "predzide kršćanstva", pa se ratni sukobi Hrvata i Muslimana pretvorio u presliku vjerskih ratova kršćana i muslimana iz srednjeg vijeka. Čekić (1999: 29-30), Muratović (2013) i Demirović (2016: 231) tvrde da su Hrvatska i Hrvati počinili dvije vrste genocida nad muslimanima: opći genocid u agresiji Hrvatske i Hrvata 1991-1995. te niz lokalnih genocida što ih je izvršilo "fašistoidno" i "kolaboracionističko" Hrvatsko vijeće obrane. Da Srbija, Crna Gora i Hrvatska nisu samo izvršile agresiju na BiH nego i počinile genocid na Bošnjacima potvrđuju "bosansko iskustvo genocida i međunarodni pravni akti" (Đozić, 2006: 129). No autor ne navodi nijedan međunarodni pravni akt koji to potvrđuje. Općenito, bošnjački genocidolozi najradije koriste tekstove optužnica bošnjačke strane u kojima se može tvrditi svašta, a ne pravomoćne presude međunarodnih sudova, pa na osnovi njih konstruiraju teze o međunarodnopravnoj potvrdi genocida nad muslimanima u cijeloj BiH.

Razaznaju se tri prostorne vrste genocida – seoski, gradski ili općinski i regionalni – koji zbrojno čine zemaljski ili državni genocid. Najbizarniji su seoski genocidi, poput onih u Ahmićima, Stupnom Dolu, Bijelom Potoku i drugdje (Čekić, 2012a: 29; Muratović, 2013; Čaušević, Omerbegović, i Hasanović, 2018). Slijede gradski i općinski genocidi u Brčkom (Kadrić, 1998; Omerović, 2011a; Muratović i Kuka, 2015), Foči (Halilagić, 2008), Ključu (Begić, 2012) Olovu (Muratović, 2017), Višegradu (Kljun, 1996; Kuka, 2013), Vlasenici (Omerović, 2011b) i drugdje. Regionalni genocidi izvršeni su u Bosanskoj krajini (Kreso i Rizvanović, 2011), gornjem Podrinju (Čekić, 2012b), srednjem Podrinju (Šabić, 2008), Podrinju općenito (Bećirević, 2014), srednjoj Bosni i zapadnoj Hercegovini (Hero i Kovač, 2016; Kliko, 2019).⁷ Čekić je srpske i hrvatske genocide doveo u savršenu ravnotežu. Osim Srebrenice, Srbi su počinili još trinaest genocida: u Bratuncu, Zvorniku, Vlasenici, Šehovićima, Kalesiji, Živinicama, Kladnju, Olovu, Bijeljini, Han-Pijesku, Rogatici, Višegradu i Trnovu (2012a: 706). I Hrvati su počinili trinaest genocida: u Stolcu, Čapljini, Mostaru, Prozoru, Gornjem Vakufu, Bugojnu, Busovači, Kiseljaku, Žepču, Vitezu, Varešu, Ahmićima i Stupnom Dolu (29). Bošnjaci nisu počinili nijedan genocid nad Srbima i Hrvatima, premda su zločini Armije BiH, muslimanskih paravojnih jedinica i stranih mudžahedina često bili razorniji i žrtvama brojniji od zločina u nizu nabrojanih poprišta "genocida" nad Bošnjacima. Oni se uglavnom interpretiraju kao incidenti i izgredi "ekstremista" koji su izmahnuli kontroli bošnjačkih vojnih i političkih vlasti (v. Kliko, 2019).

⁷ O jedinom međunarodnopravno potvrđenom genocidu u Srebrenici napisano je najviše radova (v. Tuzlak, 2015). Dojmljiv članak o vlastitim iskustvima s političkim instrumentalizacijama i zloporabama genocida u Srebrenici napisao je Miller (2006).

Premda pišu o genocidu Srbije i Hrvatske, gotovo nitko ne analizira kako su one konkretno izvršile taj zločin. Dozić (2006: 117) konstatira da je "u svim ratovima i genocidnim procesima učestvovala država". Do sada nije znanstveno ekspliciranja njezina uloga "u ovom složenom destruktivnom procesu". Treba biti potpuno teorijski neobrazovan da se nakon mnoštva znanstvenih studija u kojima je analizirana uloga njemačke države u genocidu nad Židovima, turske države u genocidu nad Armenima, španjolske i engleske države u "kolonijalnim genocidima" u Južnoj i Sjevernoj Americi, ruandske države u genocidu nad Tutsijima napiše kako još nije znanstveno "eksplicirana" uloga države u tim zločinima te smatrati "državne genocide" neistraženom novinom. Genocid je odavno teorijski definiran kao "državni zločin" (Fein, 1999: 42). Fein je pisala o genocidu u Bosni od 1991. do 1992. kada je ona formalno bila u sastavu Jugoslavije pa se jugoslavenska država, odnosno pojedine njezine institucije i organizacije, pojavljuje kao akter genocida. Nakon što je BiH 1992. postala neovisnom državom, Fein "gubi" starog aktera genocida i, čini se, ne nalazi novoga. Bošnjački autori imenuju države Srbiju (i Crnu Goru) i Hrvatsku kao aktere genocida, ali njih nema u studijama stranih autora. Čak ni u presudi međunarodnog suda o genocidu u Srebrenici Srbija nije apostrofirana kao počiniteljica genocida. Koja ga je onda država počinila? Čini se da je to mogla učiniti samo Republika Srpska. To bi značilo da se Republika Srpska u ratu konstituirala kao *de facto* država pa se mogla pojaviti kao akter genocida u Srebrenici. No bošnjački autori poriču da je Republika Srpska ikad postala *de facto* državom zato što to implicira raspad BiH kao države.

Genocidi su činjeni posvuda, a osobito u srpskima i hrvatskim koncentracijskim logorima gdje je ubijeno oko 40.000 Bošnjaka (Bojić, 2011: 60). Omerdić (1999: 162) je ustanovio da su u 72 mjesta osnovana 254 koncentracijska logora – 177 srpskih i 77 hrvatskih – u kojima je bilo zatočeno oko 400.000 Bošnjaka. Koncentracijski logori za Bošnjake formirani su i u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj.

Vlasti Republike Hrvatska formirale su "nekoliko koncentracijskih logora u kojima su držali zatočene Bošnjake" (Omerdić, 1999: 308), koji su u njih prebacivani iz BiH ili su ih Hrvatsko vijeće obrane i Hrvatska vojska uhitili na teritoriju BiH i Hrvatske. Glavni logori bili su smješteni na jadranskim otocima kako bi bili skriveni od međunarodnih organizacija. Zapovjedništvo 4. korpusa Armije BiH priopćilo je početkom listopada 1993. da je oko tisuću zatočenika iz Dretelja "odvedeno u konclogore na jadranske otoke koji su pod izravnom kontrolom Republike Hrvatske..." (309). Omerdić precizira da su zatočenici iz hercegovačkih koncentracijskih logora smješteni u logor na otoku Obonjanu pokraj Šibenika, gdje su deportirani i civili i izbjeglice iz BiH. "Svi oni su držani ovdje pod vedrim nebom". Premda su živjeli pod vedrim nebom, "noću su im policajci upadali u sobe i šatore i tjerali ih da pjevaju zločinačke pjesme. Jedan zatočenik pričao je kako su ga prisilili da pase travu" (309). Zapovjedništvo 4. korpusa Armije BiH objavilo je u kolovozu 1993. da je 450 Bošnjaka iz logora u Hercegovini deportirano u koncentracijski logor na otok Korčulu, a 527 Bošnjaka u logor na otok "Oguljen".⁸ Kako ne bi sve ostalo na otočnoj Hrvatskoj, koncentracijski logori osnovani su u Sisku, Lepoglavi i Istri. U sisački logor deportirani su Bošnjaci koji su "pohvatani po ulicama i kampovima

⁸ Teško je ustanoviti na koji je hrvatski otok u Jadranskom moru mislilo zapovjedništvo 4. korpusa Armije BiH. Na popisu 72 otoka većih od 1 km² nema Oguljena. Nema ga ni na popisu 526 otočića od 0,01 do 1 km² površine. Pretpostavljam da se koncentracijski logor ipak ne bi mogao osnovati na nekoj od tisuća morskih hridi koje su manje od 0,01 km². Možda je riječ o otoku Ugljanu? Ne bi li trebalo znati naziv mjesta na kojemu je bio opaki "koncentracijski logor"?

Hrvatske", a "za njih su, naime, namijenili specijalni kafez koji spuštaju u rijeku Savu sa zatočenikom u njemu, a nakon desetak minuta utopljenika izbacuju u rijeku koja ga odnosi ko zna gdje" (310-311). U logorima u Istri bili su, čini se, zatočeni Bošnjaci iz neumskih sela. Omerdić sažimlje svoje izvješće o hrvatskima koncentracijskim logorima: "Hrvatska vojska i HVO su sve Bošnjake izvrnuli nezapamćenom teroru. Nekoliko desetina Tucakovića, Hajdarevića, Sefa, Bakšića i drugih do kraja će pamti ti džehennemске patnje Gabele, Dretelja, Heliodroma, Korčule i Istre" (311).

Kao što su obesmislili pojam genocida, bošnjački genocidolozi obesmislili su i pojam koncentracijskog logora. Osim nekoliko logora za zatočenike koji su imali stanovita strukturna i organizacijska obilježja sabirnih logora – kao što su bili Manjača u Banjoj Luci, Luka u Brčkom, Dretelj pokraj Čapljine, Omarska i Keraterm pokraj Prijedora – mjesta na kojima su Muslimani, odnosno Bošnjaci bili zatvarani nemaju bitne veze s koncentracijskim logorima, a pogotovo s logorima smrti. Navodni koncentracijski logori formirani su u vojarnama, vojnim skladištima i atomskim skloništima, zatvorima, policijskima i sudskim zgradama, kazneno-popravnim domovima, na željezničkim kolodvorima, u bolnicama, domovima zdravlja, sanatorijima, ljekarnama, tvornicama, kožarama, ćilimarama, na nogometnim stadionima i u sportskim dvoranama, u vatrogasnim domovima, podrumima, robnim skladištima, trgovačkim centrima, osnovnim i srednjim školama, na fakultetima i u studentskim domovima, u radničkim sveučilištima i domovima kulture, kinima, hotelima, motelima, bungalovima, kavanama, restoranima, diskotekama, u crkvama, traktorskim i otkupnim stanicama, na privatnim imanjima, šumskim gospodarstvima, plantažama, u poljoprivrednim zadrugama i staklenicima, na farmama krava, u rudnicima, kamenolomima, pilanama, hidroelektranama, na običnim putovima, u hangarima i garažama, u vilama i obiteljskim kućama, na kućnim dvorištima, a katkad su cijela sela i gradovi pretvarani u logore. Koncentracijskim logorom proglašen je svaki otvoreni i zatvoreni prostor na kojemu je neko vrijeme bila zatočena ili pritvorena neka skupina ljudi. Pritom nisu važni veličina prostora, njegova namjena, broj, karakter i duljina boravka zatočenika, načini postupanja prema njima i njihova sudbina. Nije važno je li riječ o prostoru od pedesetak četvornih metara, poput kuća i garaža, ili o tisućama kilometara, poput cijelih sela i gradova. Nije važno je li neki prostor imao infrastrukturna i upravljačka obilježja sabirnog logora namijenjena sustavnom i masovnom zlostavljanju, mučenju i ubijanju ljudi ili je bio običan civilni prostor u koji su pojedinci – od nedužnih civila do ratnih zatočenika – dovođeni i privremeno pritvarani. Nije važno je li u "logoru" ili kroz njega prošlo desetak, stotinjak ili tisuće ljudi. Nije važno jesu li ljudi u tim logorima masovno ubijani i zlostavljani. O mnogima nabrojanim "logorima" nema nikakvih podataka. O većini "logora" dane su krajnje šture obavijesti, bez podataka o njihovoj organizaciji te broju, imenima i sudbinama zatočenika.

Usred rata Hrvatska je primila i zbrinula stotine tisuća izbjeglica iz BiH, najviše Muslimana. Kako se rat razbuktavao, tako se povećavao broj izbjeglica pa su već u studenome 1992. zabilježene 438.432 izbjeglice iz BiH, većinom Muslimani, žene, djeca i muškarci iznad 55 godina (Zlatković Winter, 1992: 132). Tijekom bošnjačko-hrvatskog rata broj izbjeglica donekle se smanjio, ali je ostao velik: 272.869 (1993), 266.989 (1994) i 188.606 (1995), da bi se broj znatnije smanjio tek 1998. (31.183) (Živić, 1999: 778-779; Magdalenić, 1994). Vlada je potkraj 1991. osnovala Ured za izbjeglice i prognanike i uredila njihov status posebnom uredbom. Središnji državni ured osnovao je dvadesetak regionalnih ureda za prihvatanje izbjeglica. U brigu za izbjeglice otpočeta je bio uključen niz hrvatskih i inozemnih humanitarnih organizacija. Ipak, "sredstva

namijenjena financiranju smještaja prognanika i izbjeglica kao i ostalih pratećih troškova kao što su prijevoz, novčana pomoć, troškovi transporta, humanitarne pomoći itd. osigurava najvećim dijelom Republika Hrvatska preraspodjelom sredstava putem poreza i doprinosa građana i privatnih osoba iz inozemstva, osobito građana iz dijaspore (otprilike deset puta više od doznaka privrednih i društvenih organizacija" (Zlatković Winter, 1992: 132). Regionalni uredi smještali su izbjeglice kamo su i kako u ratnim uvjetima mogli: u napuštene objekte JNA, radničke barake, đačke i studentske domove, radnička i dječja odmarališta i hotele, kućice za nužni smještaj i drugdje. Određen broj izbjeglica smjestio se u privatne kuće i stanove srodnika ili prijatelja te u domove hrvatskih građana. Jedan se od "koncentracijskih logora" u Istri nalazio u napuštenim objektima JNA u Kamenjaku u Puli, koji su 1993. prošireni i obnovljeni donacijama švicarske vlade (Popović-Filipović, 1996). "Koncentracijski logor" na Obonjanu, otoku od 0,55 km² u šibenskom akvatoriju, bio je prije rata izviđačko naselje u kojemu su ljetovale tisuće mladih.

Zaključno razmatranje

Korištenje genocida u bošnjačkoj znanosti i politici moglo bi se u suvremenoj političkoj znanosti proučavati kao ogledan primjer "konceptijske rastezljivosti", ali je ono mnogo više od toga – to je potpuno obesmišljavanje jednog pojma koji je ispunjen etičnim značenjem što je nesumjerljivo s etičnim značenjima svih drugih pojmova. Genocid je neovisan o prostoru i vremenu, stoljećima se neprestance ponavljao na istoj žrtvi, nema kontigentnu povijesnu, političku, kulturnu i socijalnu strukturu nego izvire iz svezremenske psihološke matrice u kojoj su različiti narodi željeli uništiti bosanskohercegovačke muslimane samo zato što su muslimani. Stradalništvo je sama bit povijesne sudbine muslimana. "Kao da je Bosancima", piše Enver Imamović (1997: 27), "sama sudbina odredila da budu vječiti mučenici zbog svojih vjerskih ubjeđenja. Uzimajući u obzir i bogumilsko razdoblje, iza njih je preko hiljadu godina patnji, stradanja i borbe za vjerski i nacionalni opstanak". U islamocentričnom diskursu i naraciji europski su kršćani stoljećima bili zaokupljeni istrebljenjem europskih muslimana, a hrvatski katolici i srpski pravoslavci cijelu su povijest patološki bili opsjednuti težnjom da bosanskohercegovačke muslimane izbrišu s lica zemlje. Nikad i nitko – ni Turci, ni Nijemci, ni Talijani, ni Mađari – nije toliko zaokupljao Hrvate kao malobrojni bosanski i hercegovački muslimani.

Genocidna retorika poprimila je takve razmjere da se ne preza ni od iskaza koji nisu samo povijesno netočni nego su i etički krajnje odiozni. Imamović tvrdi da je genocid koji su Srbi i Hrvati izvršili nad Bošnjacima u ratu devedesetih godina nadmašio holokaust u kojemu su pobijeni milijuni europskih Židova. "Nepunih pola stoljeća nakon suđenja nacističkim zločincima u Nürnbergu, svijet se suočio sa masakrima nad Bošnjacima, koji su po svojoj bestijalnosti prevazišli sve što je viđeno 1939-1945. godine" (Imamović, 1998: 571). "Dok je u holokaustu", piše Balić (2011: 882), "dolazila do izražaja izvjesna crta uljuđenosti, u sjeverozapadnom Balkanu ili u Bosni bilo je sve, što se uklapa u jednoličnu sliku etnosa, osuđeno na posvemašnje uništenje. Od njemačkih Jevreja su preostala bar pojedina groblja, pa i sinagoge. 'Jevrejsko vijeće', koje je u nevolji saradivalo s nacističkim ustanovama, moglo je ublažiti nesreću, pa i spasiti po kojeg Židova. Bošnjacima kao muslimanima nije bila data ni ta mogućnost". Ako genocid nad Bošnjacima i nije nadmašio holokaust, bio je "ravan po brutalnosti, svrsi, namjeni i ciljevima Aušvicu, Gulagu i mnogim drugim svjetsko-povijesnim primjerima genocida" (Đozić, 2016: 129). Muratović

(2012: 11) je napisao knjigu koju predstavlja kao komparativnu analizu holokausta nad Židovima 1933-1945. i genocida nad Bošnjacima 1991-1995, premda je riječ o neusporedivim slučajevima.⁹ Povremeno se uspoređuju i cijele kolektivne povijesne sudbine Židova i Bošnjaka: "Bošnjaci već u mnogome dijele sudbinu evropskih Jevreja, ne samo po logorima, pogromima i brojnoj emigraciji koja nekoliko puta premaša broj naroda koji je ostao u rodnoj zemlji, već i po 'islamskom Izraelu' (tj. rezervatu za Bošnjake) u zemljici Bosni" (Karić, 1997: 95).

Nasuprot drugim narodima koji su bili žrtve genocida u zemljama u kojima su živjeli – Armenci u Turskoj, Židovi u Njemačkoj, Tutsiji u Ruandi itd. – bosansko-hercegovački muslimani nisu bili žrtve genocida samo u zemlji u kojoj su živjeli i u kojoj žive, nego i u zemljama u kojima nisu živjeli i koje nisu bile njihove povijesne domovine. Kako se tvrdi da su bili žrtve genocida u Hrvatskoj, Mađarskoj, Austriji, Srbiji, Crnoj Gori, Rusiji i drugdje, pitanje je što su radili u tim zemljama da su dospjeli "pod mač" tamošnjih vlasti i stanovnika? Odgovor je jednostavan: bili su dio osmanske vojske u njezinima osvajačkim pohodima, ratovali su kao pouzdani i odani vojnici jednog osvajačkog islamskog carstva koje se silom širilo na kršćanski Zapad i Istok Europe te je na osvojena područja naseljavalo muslimansko stanovništvo. Kada bi u tim ratovima doživjeli poraze, bili bi izloženi osvetama i odmazdama pobjednika (ubijanjima, protjerivanjima, progonima, raseljavanjima, prevjeravanjima, asimilacijama itd.). No to nisu bili genocidi. Mađari, Hrvati, Srbi, Crnogorci, Bugari, Grci i drugi nisu ratovali protiv Osmanlija samo zato što su bili muslimani nego zato što su vojno napali i nasilno zaposjeli njihove zemlje, nametali okupatorski režim vladavine i silom mijenjali vjerski, etnički i kulturni identitet domicilnog stanovništva. Zar se Hrvati nisu stoljećima borili protiv Nijemaca, Mađara i Talijana kako bi oslobodili svoju zemlju, premda su svi oni bili katolici?

No na sudjelovanje u osmanskoj vojsci ne gleda se kao na služenje stranoj okupacijskoj sili nego vojsci "legitimne" države koja je bila zaštitnica muslimana i BiH. Bosanski muslimani prihvatili su Osmansko Carstvo kao "otvorenu i nadrodnu zajednicu naroda" (Mahmutćehajić, 2015: 213). Njegovu vladavinskom sustavu "nije osporiva principijelno zasnovana religijska pluralnost", koja nigdje nije bila tako "cjelovito uobličena" kao u Bosni (114). Kršćani su preživjeli svuda gdje su preživjeli "muslimani kao politički narod, što znači s političkom vlašću koja im nije oteta", dok je "sve njihovo" bilo uništeno svuda gdje nisu imali političku vlast (206). Teško je domisliti sve političke implikacije takva stava. Ponajprije, povijesno je netočno da su muslimani uništeni u svim državama u kojima nisu imali političku vlast, o čemu najbolje svjedoči primjer vladavine katoličke Austrougarske Monarhije koja je štitila i muslimane, njihovu vjersku i kulturnu posebnost u BiH. Još je pogubnije što Mahmutćehajić postavlja muslimane, jednu vjersku zajednicu, kao politički

⁹ Teorijski predložak za "komparativnu analizu" Muratović je saznao na prepričavanju norveškog izdanja knjige Zygmunda Baumana *Modernity and Holocaust*, koju prevodi kao *Savremenost i holokaust* kao da su modernost i suvremenost istoznačnice i kao da je Bauman slučajno upotrijebio izraz modernost. O osmišljenome metodološkom dizajnu komparativne analize nema ni govora. Sekundarna znanstvena literatura krajnje je skromna, a sporadična i općenita pozivanja na engleske izvornike upućuju na to da autor ne zna engleski jezik. Nevjerojatno je, primjerice, da je *Collected Philosophical Papers*, zbirku filozofskih tekstova Emmanuela Levinasa, preveo kao *Kolektivna filozofska mišljenja* (v. 2012: 63, 74, 78, 105, 112, 119). Muratović ne kontrolira misli i rečenice ni na bosanskom jeziku. Premda je ustvrdio da je njegova studija komparativna analiza holokausta nad Židovima 1933-1945. i genocida nad Bošnjacima 1991-1995, piše kako "godine 1941. čovjek nije očekivao genocid nad Jevrejima..." (2012: 19). Kako se 1941. nije očekivalo ono što je počelo 1933?

narod koji je imao i koji treba imati političku vlast da bi zaštitio i sebe i druge koji se okupe oko toga političkog naroda i njegove vlasti. Svjedok legitimnosti vjerskog sektaštva i islamske teokracije opet bi trebala biti pristrano interpretirana povijest. Poslije austrougarskih i mletačkih osvajanja područja na kojima su "sjeverno, zapadno i južno" od Bosne živjeli muslimani nije ostao "nijedan" musliman (325). Mahmutćehajića ne zanima činjenica da su se bosanski muslimani naselili na vjerski i etnički neimenovana područja "sjeverno, zapadno i južno" od Bosne, koja su većinom bila hrvatska područja i prostor srednjovjekovne hrvatske države, zahvaljujući osmanskim vojnim osvajanjima u kojima su sudjelovali te su pod okriljem osmanske vojne uprave kolonizirani na osvojena područja s kojih je bježalo i bilo proganano autohtono hrvatsko i drugo kršćansko stanovništvo.

Da bi se osvijestilo temeljno i nepremostivo protuslovlje u interpretaciji narodne i nacionalne povijesti, naraciju o genocidima kao višestoljetnoj kolektivnoj sudbini Bošnjaka treba sučeliti s naracijom o slavnoj "hiljadugodišnjoj povijesti" Bosne (Karić, 2008: 13). Bosna je "bez sumnje, najstarija južnoslavenska ranofeudalna država", "centralna ili središnja južnoslavenska zemlja" s dugim državno-pravnim kontinuitetom. On se izražava "u prvom redu kao kontinuitet teritorija i imena Bosna, koji se mogu pratiti još od ranog srednjeg vijeka, pa do danas. Bosna je u tom pogledu izuzetak u odnosu na bliže i dalje balkanske države" (Imamović, 2003: 62; v. i Ibrahimagić, 1998: 10; Zilic, 1998: 19; Mutapčić, 2012: 117). Bošnjaci su "središnji južnoslavenski narod" (Imamović, 1998: 23). Bosna, bosanstvo i bošnjaštvo "su neosporni kao politička i kulturna trajanja, i to usporedo, a nerijetko i moćnije i od Srbije i srpstva te Hrvatske i hrvatstva" (Mahmutćehajić, 2018: 131).

Državotvorna mitomanija poprima najneочеčkanije oblike. Premda je četiri i pol stoljeća, od 1463. do 1918., neprestance bila pod stranom okupacijskom vlašću, BiH je uspjela zadržati državni kontinuitet. U Osmanskom Carstvu bila je poseban *elajet* koji je zadržao granice i očuvao teritorijalni kontinuitet sa srednjovjekovnom bosanskom državom. To je bio izraz posebna statusa i poštovanja osmanske vlasti prema Bosni. Ne samo da Bosna nije uvijek bila poseban *ejalet*,¹⁰ nego ni odnos vlasti prema njoj nije bio izniman. Osvojene zemlje obično su zadržavale predosmanske administrativne granice, bilo da su pretvarane u jedinstven sandžak bilo da je sandžak bio podijeljen na više vilajeta (Inalcik, 1954: 108). I u Austrougarsku Carevinu ušla je kao samostalna država (Bojić, 2001b: 51). Dočekala je austrougarsku invaziju kao "nezavisna država" u kojoj je bila "svrgnuta osmanska vlast i obrazovana Bosanska narodna vlada" (Kreso, 2013: 294). Juzbašić (2002: 477) trezveno upozorava na to kako formiranje Narodnog odbora i Narodne vlade u Sarajevu 1878. nije značilo raskid s Osmanskim Carstvom i turskom državnom tradicijom, jer muslimani "nisu ni tada, kao ni ranije, vidjeli rješenje položaja Bosne i Hercegovine izvan, već samo u okviru otomanske države i njenog društvenog sistema". Bosna nije samo ušla u Austrougarsku Monarhiju kao samostalna države, nego u njoj bila *corpus separatum* (Ibrahimagić, 2015: 216), odnosno postala je "treća država Monarhije" (Čamo, 2011: 42). Pouka je neukima da se 1918. raspala trojna Habsburška Monarhija koju su činile Austrija, Ugarska i – Bosna i Hercegovina! I Krčić (2017: 446) tvrdi da je Bosna bila "treća zemlja" monarhije, *Reichsland*, stekavši status kakav nisu imale Češka i Hrvatska.

¹⁰ "Sve balkanske zemlje ulazile su, do pada Budima (1541), u Rumeljski ejalet sa sedištem u Sofiji; kasnije su podeljene između više novoosnovanih pašaluka, od kojih je u istoriji jugoslovenskih naroda najvažniji bio Bosanski (od 1580)" (Zirojević, 2007: 25). Potkraj 17. stoljeća Osmansko Carstvo bilo je podijeljeno na četrdeset ejaleta, a bosanski ejalet bio je jedna od dvadeset takvih jedinica osnovanih u europskom dijelu Carstva (25).

U raspravi o novome konstitucionalnom aktu, koja se u austrijskima i ugarskim političkim krugovima vodila u predaneksijsko doba, nijedna strana nije ni pomišljala na to da BiH dodijeli "državni" status u Monarhiji. Odbačeni su svi nacrti i prijedlozi iz kojih bi se moglo zaključiti da bi BiH stekla status "carske zemlje i potencijalnoga trećeg dijela Monarhije" (Juzbašić, 2009: 185). Inzistiralo se na tome da ona "nije država ni subjekt suvereniteta, nego samo pravno područje Monarhije" (196). Brižljivo se izbjegavao "svaki izraz koji bi mogao dopustiti zaključak da je riječ o posebnom državnom položaju Bosne i Hercegovine" (216). Svuda se uklanjala riječ "državni", čak i u nazivu željeznica. Konstitucionalni akt nazvan je statutom, a ne ustavom, zato što austrijska vlast nije htjela "ustavnu povelju Bosne i Hercegovine izjednačavati s 'ustavnim pravilima' austrijskih krunskih zemalja" (202). Pravnici su raspravljali o tome "je li Bosna bila pokrajina Carevine, posebno područje pod austrijsko-ugarskim kondominijem, *corpus separatum* Kraljevine Ugarske ili sporedna pokrajina?... Stvarnost je vjerojatno najbliža bila oznaci 'sporedna pokrajina'" (Sundhaussen, 2014: 233). Ruther (2019: 7-9) tvrdi da je, iz perspektive suvremenih teorija kolonijalizma, BiH jedina imala deset strukturnih obilježja kolonije te da je bila jedina prava habsburška kolonija u Europi.

Bosna je i u Kraljevinu SHS navodno ušla kao samostalna država koja se ujediniła s Državom SHS, a potom i s Kraljevinom Srbijom (Bojić, 2001b: 59). Iz povijesnih je činjenica očito pak da su BiH i pogotovo muslimani imali marginalnu ulogu u tvorbi te države. U Narodno vijeće, osnovano 5. listopada 1918. u Zagrebu, koje je bilo glavni politički partner srpskoj vladi u pregovorima o nastanku Kraljevine, "dva su Muslimana naknadno kooptirana". Odbor Narodnog vijeća za BiH činili su četrnaest Srba, sedam Hrvata i četiri muslimana, dok je u bosansko-hercegovačkoj vladi bilo sedam Srba, tri Hrvata i jedan musliman (Džaja, 2002: 229). Sarajevski odbor bio je samo zemaljska podružnica središnjega Narodnog vijeća, a zemaljska vlada nije imala nikakve stvarne ovlasti u odlučivanju o tvorbi nove države.

Nije samo Bosna jedna od najstarijih europskih država, nego su i Bošnjaci jedna od najstarijih – ako nisu i najstarija – europskih nacija. Točno se zna trenutak kada su postali nacijom: bilo je to davne 1737. kada su "Bošnjaci kod Banja Luke do nogu porazili veliku austrijsku vojsku, u trenutku kada im je car Karlo VI svojim proglašom uoči pohoda na Bosnu zaprijetio fizičkim uništenjem, ukoliko se ne odreknu islama. Slobodno se može reći da su Bošnjaci, s obzirom na vojno-politički značaj ove pobjede i njenu kasniju ulogu u njihovoj usmenoj i pismenoj tradiciji, bitkom kod Banja Luke definitivno postali nacijom" (Imamović, 1998: 572). Banjalučki boj bio je briljantan uspjeh "u obliku polumjeseca postrojenoga borbenog poretka Bosanske vojske" (Kreso, 2013: 237; v. i Bandžović, 2006b: 331; Ibraković i Alibašić, 2007: 12; Bećirović, 2013: 107; Pelidija, 2017). Budući da je tako, "nacionalni pokret za nacionalnom državom u BiH pokrenut je prije Francuske revolucije" (Ibraković i Alibašić, 2007: 16). Ta je teorijska i povijesna besmislica postala sastavnicom obrazovne politike države. U bošnjačkom udžbeniku povijesti za osnovne škole ona je verificirana kao historijska činjenica: "Bojem pod Banja Lukom 1737. g. bosanski muslimani ili Bošnjaci, rođeni su kao narod ili moderna nacija" (nav. u: Agičić, 2003: 145).

Relevantni teoretičari gledaju na razvoj nacija kao evolucijski proces koji se zasnivao na određenima ekonomskim, socijalnim, političkim i kulturnim pretpo-

stavkama.¹¹ Nitko od njih ne shvaća nastanak nacije kao jednokratni čin, makar posrijedi bio "kritičan događaj" koji je bitno utjecao na političke procese unutar neke zajednice. Neobično je kako nitko od uglednih svjetskih znanstvenika koji su proučavali nacije nije uočio jedinstven "banjalučki" fenomen. Štoviše, nitko ni ne spominje bošnjačku ili muslimansku naciju u BiH ne samo u prvoj polovici 18. stoljeća, nego ni u 19. i 20. stoljeću kada su na djelu bili intenzivni procesi nacionalnih integracija u Europi.

To nije zapreka političkim mitomanima da bošnjački narod i bošnjačku naciju učitaju u sve povijesne epohe, od starog vijeka do suvremenog doba, kao da je posrijedi prirodan, a ne povijesno i društveno proizveden fenomen. Bez zadržke se govori o *bošnjačkoj državi*, *bošnjačkoj naciji*, *bošnjačkom narodu*, *bošnjačkome etničkom korpusu*, *bošnjačkoj vojsci*, *bošnjačkom jeziku*, *bošnjačkoj književnosti*, *bošnjačkoj umjetnosti* još u srednjem vijeku. Sundhaussen naziva takve interpretacije "znanstveno nerelevantnima", a predodžba o tome da je "Bosna oduvijek... imala posebnu ulogu u Osmanskom Carstvu i da je očuvala ostatke srednjovjekovne države također pripada carstvu mitova" (2014: 123-124), kao što mitove čine i naracije o kontinuiranoj državnosti Bosne od srednjovjekovlja do suvremenog doba (135).

Mitomansko propinjanje na vrh svjetske povijesti zbiva se istodobno s dramatičnim srozavanjem u bezdan iste te povijesti gdje bosanskohercegovački muslimani tavore kao bespomoćne žrtve. Najstariji, najukorjenjeni i najutjecajni bosanski narod, nositelj kontinuirane tisućljetne bosanske državnosti, dio velike i nadmoćne islamske civilizacije i kulture, zapadni bedem slavnoga Osmanskog Carstva i njegov najvjerniji čuvar istodobno je stoljećima bio obespravljen, ponižavan, tlačena, uništavana i iskorjenjivana zajednica koja je nemoćna "lijegala pod mač" svojih krvnika sa Zapada i s Istoka, među kojima su najgori bili Srbi i Hrvati, dva omanja europska naroda koja najveći dio respektivne povijesti nisu imali ni vlastite države koje bi projektirale i planirale genocide nad bosanskohercegovačkim muslimanima niti vojne i druge "infrastrukturne" uvjete da ih provode. To osobito vrijedi za Hrvate. Srbija i Hrvatska navodno još nisu odustale od genocidnih planova pa samo čekaju povoljne prigode da se opet "late mača". Bošnjaci se tako stalno održavaju u stanju postgenocidne i predgenocidne vrućice iz koje se ne vidi izlaz. Ocrtana je konstrukcija povijesti intelektualno neobranjiva, ona se ne može objasniti racionalnim argumentima, u nju se naprosto mora vjerovati. Vjerovati se mora i u sve racionalno neobjašnjive i nedokazive dijelove i fragmente te konstrukcije koji protuslove jedni drugima, međusobno se poništavaju, ali ostaju imuni na znanstvena opovrgavanja. Bošnjačkim autorima kao tvorcima povijesti nevažna je razlika između historijskih činjenica, mitova i legendi. Nitko to nije otvorenije izrazio od Mustafe Imamovića:

Ako je moja knjiga (*Historija Bošnjaka*) zaista stvorila mit o Bošnjacima, onda držim da mi je to kompliment. Mislim da je i vama jasno, a i mnogim čitaocima, da je snaga argumenata u historijsko-političkim raspravama obezvrijeđena još osamdesetih godina, pa možda i prije. Istovremeno, mi imamo situaciju da su srpska i hrvatska historiografija, davno, još u 19. stoljeću, sa intenziviranjem sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća, Bosnu proglasile srpskom, odnosno hrvatskom zemljom. Dakle, proglasile su je svojom. Ja ne vjerujem da se i danas na srpskoj i hrvatskoj strani odustalo od Bosne kao područja njihove velikodržavne avanture. Te tradicionalne historije u srpskoj i hrvatskoj historiografiji mogu se osporiti argumentima, ali za argumente niko ne mari. Na

¹¹ Kako je znanstvena literatura o nacijama i nacionalizmu doista opsežna, prigodno upućujem samo na Smithov (2003) kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma te Hrochovu (2006) analizu društvenih preduvjeta procesa nacionalne integracije u Srednjoj Europi.

jedan takav mit možda je trebalo odgovoriti jednom ovakvom knjigom. Prema tome, ja sam osjetio da je Bošnjacima, a i Bosni potrebna jedna takva interpretacija i jedan takav pristup historiji. Otvoreno mogu kazati za *Historiju Bošnjaka* da svako ko pročita može smatrati da je to što piše istinito, a i ne mora (nav. u: Lovrenović, 2008: 12).¹²

¹² Imamovićevu *Historiju Bošnjaka* Filandra (2012: 290) je proglasio "prvom savremenom općom nacionalnom historijom", a Kamberović (2012: 65) prvom sintetskom poviješću Bošnjaka koja će "sigurno dugo ostati neprevaziđena, bez obzira na neke slabosti, koje nisu ključne za ocjenu vrijednosti jedne sinteze". Francuski povjesničar Bougarel (2012: 12) ustvrdio je pak kako *Historija Bošnjaka* nije "ništa drugo do sažetak glavnih bošnjačkih nacionalističkih teza".

Literatura

- Ademović, F. (2000). *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Sarajevo: Media centar i Nezavisna unija profesionalnih novinara Bosne i Hercegovine.
- Agičić, D. (2003). Bosna je... naša! Mitovi i stereotipi o državnom, nacionalnom i vjerskom identitetu te pripadnosti Bosne u novijim udžbenicima povijesti. U: H. Kamberović (ur.), *Historijski mitovi na Balkanu* (str. 139-161). Sarajevo: Institut za istoriju.
- Andrijašević, Ž. M. (2012). Sedam Petrovića. *Matica crnogorska*, 13(51-52), 215-270.
- Balić, S. (2011). Vjerska dimenzija sukoba u Bosni. U: M. Kreso i S. Rizvanović (ur.), *Zločini u Bosanskoj Krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*. (str. 880-892). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Bandžović, S. (2006a). Balkanski mudžahedirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu. *Almanah*, 35-36, 155-192.
- Bandžović, S. (2006b). Bošnjaci i balkanski mudžahedirski pokret. *Godišnjak Preporoda*, 6, 322-343.
- Bandžović, S. (2015). Muslimani u Smederevskom sandžaku: progoni i pribježišta. *Novi Muallim*, 16(62), 58-79. <https://doi.org/10.26340/muallim.v16i62.124>
- Bećirović, F. (2013). *Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Bećirević, E. (2014). *Genocide on the Drina River*. New Haven i London: Yale University Press. <https://doi.org/10.12987/9780300206807>
- Begić, M. (2012). *Genocid u Ključu*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Bergholz, M. (2018). *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*. Sarajevo i Zagreb: Buybook.
- Bojić, M. (2001a). *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Bojić, M. (2001b). *Uzroci genocida u Bosni*. Sarajevo: El-Kalem.
- Bojić, M. (2011). Pretenzije Srbije i Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu – pokušaj ostvarenja potkraj XX stoljeća U: M. Kreso i S. Rizvanović (ur.), *Zločini u Bosanskoj Krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*. (str. 51-63). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Bougarel, X. (2020). *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju.
- Bougarel, X., Korb A., Petke S., i Zaugg F. (2017). Muslim SS units in the Balkans and Soviet Union. U: J. Böhrer i R. Gerwarth (ur.), *The Waffen-SS. A European History* (str. 252-283). Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198790556.001.0001>
- Cvetković, D. (2019). Geostatička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac. *Istorija 20. veka*, 37(1), 93-120.

- Čamo, M. (2011). Ksenofobija u ničijoj zemlji. *Godišnjak Preporoda*, 11, 41-45.
- Čaušević, M., Omerbegović, S., i Hasanović, F. (2018). Zločin genocida nad Bošnjacima na području općine Zvornik – slučaj Bijeli Potok. *Monumenta Srebrenica*, 7, 65-99.
- Čekić, S. (1995). *Uzroci, ciljevi i razmjere agresije na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Čekić, S. (1997). *Historija genocida nad Bošnjacima*. Sarajevo: Muzej genocida.
- Čekić, S. (2007). *Istraživanje žrtava genocida sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Čekić, S. (2012a). *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Čekić, S. (2012b). Četnički zločini genocida u Gornjem Podrinju 1941-1942. i odnos NOP-a prema zločinima. U: B. Macić i A. Suljević (ur.), *Sjećanja, opomene i poruke* (str. 23-53). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Čekić, S. (ur.).(2014). *Nastanak, razvoj i funkcionisanje Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Degan, V. Đ. (2008). Zločin genocida pred međunarodnim sudovima. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 1-2, 77-95.
- Demirović, M. (2016). *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici*. Bihać: Grafičar.
- Donia, R. J. (2004). Vještački nalaz. *Časopis za suvremenu povijest*, 36(2), 71-106.
- Dulić, T. (2005). *Utopias of Nation. Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Džaja, S. M. (2002). *Bosna i Hercegovina u Austro-Ugarskom razdoblju (1878-1918)*. Mostar i Zagreb: Ziral.
- Đilas, M., i Gaće, N. (1994). *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*. Zürich i Zagreb: Bošnjački institut i Globus.
- Đozić, A. (2003). Unutarbošnjačke suprotstavljenosti i sukobljenosti – zapreka bržoj afirmaciji bošnjačkog identiteta. *Znakovi vremena*, 6(21), 10-18.
- Đozić, A. (2006). Državni genocid. (Svjetsko-povijesno i bosansko-bošnjačko iskustvo). *Znakovi vremena*, 9(32), 116-134.
- Đozić, A. (2014). Neki oblici neofašizma i Bošnjaci danas. *Bosanski jezik*, 11, 94-118.
- Đozić, A. (2016). Genocid kao društveni i znanstveni fenomen. *Društvene i humanističke studije*, 1, 121-149.
- Fazlić, H. (2015). Modern Muslim Thought in the Balkans: The Writings of Mehmed ef. Handžić in the El-Hidaje Periodical in the Context of Discrimination and Genocide. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 35(3), 428-449. <https://doi.org/10.1080/13602004.2015.1081790>
- Fein, H. (1999). Genozid als Staatsverbrechen. Beispiele aus Rwanda und Bosnien. *Zeitschrift für Genozidforschung*, 1(1), 36-45.

- Ferhadbegović, S. (2010/2011). Vor Gericht. Die Soldaten der Handschar-Division in Nachkriegsjugoslavien. *Südost-Forschungen*, 69-70, 228-251.
- Ferhadbegović, S. (2017). Keine Wahl? Die Soldaten der Handschar-Division in Kriegsgefangenenprotokollen. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 65(7-8), 657-672.
- Filandra, Š. (1992). Kontroliranje muslimanskog pamćenja. *Muslimanski glas*, (2)40.
- Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
- Filandra, Š. (2006). Bošnjaci i Bosna. *Godišnjak Preporoda*, 6, 50-53.
- Filandra, Š. (2008). Redeskrpcija sjećanja. Prilozi bošnjačkom traganju za novim identitetom. U: S. Bosto, T. Cipek i O. Milosavljević (ur.), *Kultura sjećanja: 1941* (str. 41-50). Zagreb: Disput.
- Filandra, Š. (2012). *Bošnjaci nakon socijalizma. O bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*. Sarajevo i Zagreb: Preporod i Synopsis.
- Filandra, Š., i Karić, Enes. (2002). *Bošnjačka ideja*. Zagreb: Globus.
- Greble, E. (2011). *Sarajevo, 1941-1945. Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe*. Ithaca i London: Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/9780801460739>
- Grgin, B. (2002). The Ottoman influences on Croatia in the second half of the fifteenth century. *Povijesni prilozi*, 23, 87-104.
- Grižak, Z. (2008). Predstavka episkopata Vrhbosanske metropolije iz 1903. godine u svjetlu austrougarske vjerske politike u Bosni i Hercegovini. *Croatica Christiana periodica*, 32(62), 77-108.
- Hadrović, Š. (2013). Generator genocida. *Almanah*, 55-56, 129-144.
- Hadžihanović, A. (2011). Tri dubiozne teze o uzrocima i posljedicama bosansko-hercegovačkog požara. U: M. Kreso i S. Rizvanović (ur.), *Zločini u Bosanskoj Krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*. (str. 258-269). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Hadžović, S. (2011). Genocid kao sastavni dio cilja rata protiv Bosne i Hercegovine. U: M. Kreso i S. Rizvanović (ur.), *Zločini u Bosanskoj Krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*. (str. 138-161). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Halapić, E. (2017). Izučavanje genocida. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 60, 325-337.
- Halilagić, R. (2008). *Foča 1992-1995. Žrtve genocida*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Halilbegović, N. (2006). *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Hero, M., i Kovač, F. (2016). *Hrvatska Republika Herceg-Bosna. Agresija i zločin*. Sarajevo: Futur art.
- Hroch, M. (2006). *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*. Zagreb: Srednja Europa.
- Ibrahimagić, O. (1998). Jesu li Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu bili na pravoj strani. *Gračanički glasnik*, 6, 1-12.

- Ibrahimagić, O. (2015). *Bosna se bliži svome smiraju*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Ibraković, Dž., i Alibašić, H. (2007). Obilježena Bosna i Hercegovina (ili o historijskim opanjkavanjima Bosne i Hercegovine). *Godišnjak BZK Preporod*, 7, 9-24.
- Imamović, E. (1997). *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: ART 7.
- Imamović, M. (1992). Neka razmišljanja o genocidu. *Pravna misao*, 23(5-8), 23-27.
- Imamović, M. (1996). *Bošnjaci u emigraciji. Monografija Bosanskih pogleda*. Sarajevo: Bošnjački institut.
- Imamović, M. (1997). *Kontinuitet genocida nad Bošnjacima. Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Imamović, M. (1998). *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod.
- Imamović, M. (2003). *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Magistrat.
- Imamović, M. (2006). *Osnove upravno-političkog razvitka i državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Imamović, M., Hrelja, K., i Purivatra, A. (1992). *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*. Sarajevo: MAG – Udruženje Muslimana za antigencidne aktivnosti.
- Inalcik, H. (1954). Ottoman Methods of Conquest. *Studia Islamica*, 2, 103-129.
- Jahić, A. (2015). *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*. Zagreb i Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju i Naučnoistraživački institut "Ibn Sina".
- Jelinek, Y. A. (1990). Bosnia-Herzegovina at the War: Relations between Moslems and Non-Moslems. *Holocaust and Genocide Studies*, 5(3): 275-292.
- Jurković, I. (2003). Klasifikacija hrvatskih raseljenika za trajanja osmanske ugroze (od 1463. do 1593). *Migracijske i etničke teme*, 19(2-3), 147-174.
- Juzbašić, Dž. (2002). *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Juzbašić, Dž. (2009). Aneksija i problem donošenja Zemaljskog ustava (štatuta) Bosne i Hercegovine. *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, 36, 183-227.
- Kadrić, J. (1998). *Brčko – genocid i svjedočenja*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Kamberović, H. (2012). *Historiografija Bosne i Hercegovine u službi politike*. Zagreb: Srednja Europa.
- Karčić, F. (1997). Islamic Revival in the Balkans 1970-1992. *Islamic Studies*, 36(2-3), 565-581.
- Karčić, F. (2002). The Eastern Question – A Paradigm for Understanding the Balkan Muslim History in the 20th Century. *Islamic Studies*, 41(4), 635-650.
- Karčić, H. (2010). Globalisation and Islam in Bosnia: Foreign Influences and their Effects. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 11(2), 151-166. <https://doi.org/10.1080/14690764.2010.511467>

- Karić, E. (1997). *Bosna sjete i zaborava*. Zagreb: Durieux.
- Karić, E. (2008). Islamski reformistički pokreti kod Bošnjaka. U: E. Karić, H. Wiesman i J. Schmid (ur.), *Islam u Bosni i Hercegovini i Njemačkoj*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Kasapović, M. (2020). *Bosna i Hercegovina 1990.-2020. Rat, država i demokracija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kliko, A. (2019). *Rat u Srednjoj Bosni 1992-1994*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Kljun, I. (1996). *Višegrad – hronika genocida nad Bošnjacima*. Zenica: Preporod i Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Bošnjacima u Zenici.
- Kočović, B. (1985). *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*. London: Naše delo.
- Korb, A. (2013). *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941-1945*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Korb, A. (2016). Homogenizing southeastern Europe, 1912-99: ethnic cleansing in the Balkans revisited. *Journal of Genocide Research*, 18(4), 377-387. <https://doi.org/10.1080/14623528.2016.1236603>
- Kreso, M. (2013). *Iskustva odbrane Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Kreso, M., i Rizvanović, S. (ur.). (2011). *Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Kubat, I., i Čampara, S. (2015). *Genocid nad Bošnjacima u istočnoj Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Kudelić, Z. (2011). Vjerske konverzije u Bosni i Hercegovini s kraja 19. i početkom 20. stoljeća u svjetlu nepoznatog arhivskog gradiva. *Croatica Christiana periodica*, 35(68), 87-111.
- Kuka, E. (2019). *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu 1992-1995*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Lavić, S. (2017). Bosanstvo, znanje i falsifikati. Kontekst identitetne anihilacije bosanstva i Bošnjaka. *Godišnjak Preporoda*, 17, 246-270.
- Lepre, G. (1997). *Himmler's Bosnian Division: The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*. Altglen: Schiffer Publ.
- Lovrenović, D. (2008). *Povijest est magistra vitae*. Sarajevo: Rabic.
- Macić, B. (2011). Šahovići 1924. – Bosna 1992.-1995. – Kontinuitet zločina. *Korak*, 23, 41-56.
- Macić, B. (2012). Genocidni akti protiv Bošnjaka 1992-1995. U: B. Macić i A. Suljević (ur.), *Sjećanja, opomene i poruke* (str. 54-76). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Macić, B., i Suljević, A. (ur.). (2012). *Sjećanja, opomene i poruke*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

- Magdalenić, I. (1994). Prognanici i izbjeglice u Republici Hrvatskoj sredinom 1994. *Revija za socijalnu politiku*, 1(3), 319-321.
- Mahmutćehajić, R. (2011). O bošnjačkom pitanju. *Godišnjak Preporoda*, 11, 62-87.
- Mahmutćehajić, R. (2015). *Andrićevstvo protiv etike sjećanja*. Beograd: Klio.
- Mahmutćehajić, R. (2018). *O antibosanstvu*. Sarajevo: Connectum.
- Miller, P. G. (2006). Contested Memories: The Bosnian Genocide in Serb and Muslim Minds. *Journal of Genocide Research*, 8(3), 311-324.
- Motadel, D. (2013). The 'Muslim Question' in Hitler's Balkans. *The Historical Journal*, 56(4), 1007-1039. <https://doi.org/10.1017/S0018246X13000204>
- Motadel, D. (2014). *Islam and Nazi Germany's War*. Cambridge: Harvard University Press.
- Mujanović, J. (2013). Princip, Valter, Pejić and the Raja: Elite Domination and Betrayal of Bosnia-Herzegovina. *South-East European Journal of Political Science*, 1(3), 106-120.
- Mulić, J. (2006). *Velika Srbija, Muslimani i Bosna od početka Prvog srpskog ustanka 1804. do početka Drugog svjetskog rata*. Sarajevo: Vlastita naklada.
- Muratović, R. (2012). *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Muratović, R. (2013). *Genocid u Ahmićima 1993*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Muratović, R. (2017.) *Olovo 1992-1995. Stradanje i razaranje herojskog Olova*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Muratović, R., i Kuka, E. (2015). *Genocid u Brčkom 1992-1995*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Mutapčić, E. (2012). Bosanska banovina i njen evropski identitet. *Bošnjačka pismo-hrana*, 11(34-35): 113-129.
- Omerdić, M. (1999). *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992-1995)*. Sarajevo: El-Kalem – Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.
- Omerović, H. (2011a). Zločini genocida na području općine Brčko 1992-1995. god. *Znakovi vremena*, 51, 141-156.
- Omerović, H. (2011b). Masovne grobnice žrtava genocida na području općine Vlasenica. *Znakovi vremena*, 52-53, 234-246.
- Pelidija, E. (2017). Značaj Banjalučkog boja u razvijanju bosanske svijesti u 18. stoljeću. *Godišnjak Preporoda*, 17, 339-347.
- Petke, S. (2014). Militärische Vergemeinschaftungsversuche muslimischer Soldaten in der Waffen-SS. Die Beispiel der Division "Handschar" und des "Osttürkischen Waffenverbands der SS". U: J. E. Schulte, P. Lieb i B Wegner (ur.), *Die Waffen-SS* (str. 248-266). Paderborn: Ferdinand Schöningh. <https://doi.org/10.1515/mgzs-2015-0051>
- Popović-Filipović, M. (1996). Život u centru Kamenjak u Puli. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, 48-49, 257-269.
- Radušić, E. (2019). *Dvije Bosne*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

- Randželović, N., i Đorđević, A. (2010). Protokol konferencije u Kanlidži. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 55, 109-126.
- Rastoder, Š. (2006). Memoari kao istorijski izvor ili svjedočenje Milovana Đilasa o događajima u Crnoj Gori prvih decenija XX vijeka s posebnim osvrtom na pokolj u Šahovićima. *Almanah*, 33-34, 183-202.
- Rastoder, Š. (2011). *Kad su vakat kaljali insani: Šahovići 1924*. Podgorica: Almanah.
- Redžić, E. (1987) *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*. Sarajevo: Svjetlost.
- Rizvanbegović, I. (2003). Pouke iz prošlosti za budućnost. Genocid i urbicid na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine. *Znakovi vremena*, 18-19, 97-106.
- Ruthner, C. (2019). Habsburg's only colony? Bosnia-Herzegovina and Austria-Hungary, 1878-1918. *South East European University Review*. 13(1), 2-14. <https://doi.org/10.2478/seur-2018-0002>
- Smith, A. D. (2003). *Nacionalizam i modernizam. Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Stojančević, V. (1981). Srpska nacionalna revolucija i obnova države od kraja XVIII veka do 1878. U: V. Stojančević (ur.), *Istorija srpskog naroda* knj. V sv. 1 (str. 7-158). Beograd: Srpska književna zadruga.
- Sundhaußen, H. (1971). Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien 1941-1945. *Südostforschungen*, 30, 176-196.
- Sundhausen, H. (2014). *Sarajevo. Die Geschichte einer Stadt*. Beč, Köln i Weimar: Böhlau Verlag.
- Šabić, V. (2008). *Genocid u srednjem Podrinju*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Šarac, I. (2020). "Ustaše sa strane – s fesovima na glavi". Jedna problematična teza o nasiljima u istočnoj Hercegovini 1941. godine. *Hercegovina*, 6, 323-382. <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2020.6.323>
- Šarić, S. (2010). *Velikosrpska ideologija*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Šestanović, M. (2012). Zločin genocida i zločin zaborava. U: B. Macić i A. Suljević (ur.), *Sjećanja, opomene i poruke* (str. 77-95). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Tuzlak, Dž. (2015). Srebrenica, sjećanje za budućnost; bibliografija. *Časopis Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne*, 20, 45-64.
- Zilic, A. (1998). Religious Pluralism in Bosnia. Five Centuries of Convivencia, Five Years of Conflict. *European Judaism: A Journal for the New Europe*. 31(1): 15-25.
- Zirojević, O. (2007). *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Zlatković Winter, J. (1992). Izbjeglice iz Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj: uzroci dolaska, regulacija i organizacija prihvata. *Migracijske i etničke teme*, 8(2), 127-140.
- Žerjavić, V. (1989). *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jugoslavensko viktimološko društvo.
- Živić, D. (1999). Promjene u dinamici i razmještanju prognaničko-izbjegličkog kontingenta od sredine 1991. do sredine 1998. godine. *Društvena istraživanja*, 8(5-6), 767-791.

Bosniak Politics of History: Genocide As Destiny

Abstract The core of contemporary Bosniak politics of history is composed of narratives depicting the history of Bosnian-Herzegovinian Muslims, also known as Bosniaks, as the history of genocides. These narratives are systemized as the "Paradigm of Ten Genocides" which were committed by European Christians, chiefly Serbian and Montenegrin Orthodox Christians and Croatian Catholics, since the Great Turkish War in the late 17th century until the Bosnian War at the end of the 20th century. According to this paradigm, Croats committed four great genocides against Muslims or more specifically Bosniaks. These narrations serve as nationalist self-victimization myths, based on ignoring historical facts and their scientific interpretation. From a political science perspective, it is especially disastrous to ignore scientific concepts and typologies of political violence and violent conflicts, and to classify almost all types of crimes under the notion of genocide.

Keywords Bosniaks, politics of history, genocide, nationalist myths, self-victimization imaginary

Kako citirati članak / How to cite this article:

Kasapović, M. (2021). Bošnjačke politike povijesti: genocid kao sudbina. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 159-192. <https://doi.org/10.20901/an.18.04>